

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LXXVIII.

HUNGARIA
SZEGED
1984

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA
TOMUS LXXVIII.

Szántó Imre

KESZTHELY ÚRBÉRI VISZONYAI
A FESTETICSEK FÖLDESURASÁGA IDEJÉN
1739—1848

SZEGED
1984

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság

DR. ANDERLE ÁDÁM, DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE,
DR. KRISTÓ GYULA, DR. MAKK FERENC, DR. SERFŐZŐ LAJOS

Redegit

DR. GYULA KRISTÓ

Szerkesztette

DR. KRISTÓ GYULA

Műszaki szerkesztő

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324—6965

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America; History and Life*

Keszthely, napjaink Zala megyéjének egyik leglendületesebben fejlődő, kebelén egyetemet is fenntartó városa, méltán tarthat számot történetének monografikus feldolgozására. Mályusz Elemér megállapítása szerint „Magyarország területén számos olyan, már a középkorban fejlődésnek indult városi képződmény volt, amelyek, ha fejlődésüket a török nem akadályozza, hamarosan elérik az európai városok színvonalát”. Ezek hosszú sorában említi meg többek között Keszthelyt is, „amelynek mindegyike nemcsak egy-egy monografusra, hanem odaadó vezetéssel működő munkaközösség tevékenységére vár”.¹ Ebből az adósságból igyekszik e tanulmány valamikézt törleszteni, amikor feldolgozza Keszthely mezőváros úrbéri viszonyait a Festeticsek földesurasága idején az 1848—49-es forradalom és szabadságharc időszakáig.

Keszthely a XV. század elejére vált mezővárossá, ha az első „oppidum” néven való előfordulásához kötjük a kialakulás idejét.² Mezővárosok alatt Magyarországon a feudalizmus korában, 1848 előtt funkcióilag azokat a településeket értjük, amelyekben a termelés fő ága a mezőgazdaság volt, és emellett az agráráruk kereskedelmében nagy szerepet töltöttek be. Ipari termelést is folytattak, amely azonban csak a helyi piac kielégítésére szolgált.³

A mezővárosok állapotát az országos törvény nem szabályozta (ez majd csak a reformtörvényekkel veszi kezdetét). Így jogállásukat sajátos kettősség határozta meg. Egyrészt kiemelkednek a többi községből, az önkormányzat bizonyos fokát biztosító bíró és tisztviselők választásával, e választott hatóság magasabb hatáskörével, s a földesúri terhek egy összegben való lerovásával (ezek a tényezők kiemelik a földesúri hatalom közvetlen nyomása alól); másrészt viszont jogilag az úriszék alatt állnak, akár az alsóbbrendű községek.⁴

Keszthely sorsát, gazdasági és társadalmi fejlődésének alakulását a feudalizmus utolsó másfél századában — s 1945-ig azután sem — lehet különválasztani földesurainak, a Festeticseknek hatalmától. A világi földesúri mezőváros, mint a Festetics Kristóf által 1765-ben létesített hitbizomány székhelye (caput bonorum) az uradalmi központból fejlődő városok típusos példája. A hozzátartozó uradalom valóságos kis állam volt az államban, melyen földesura korlátlan hatalommal rendelkezett.⁵

¹ MÁLYUSZ ELEMÉR: 1526 előtti okleveleink forrásértéke. TSz 1967. 4. sz. 425.

² BÁCSKAI VERA: Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből. 37. sz. Bp. 1965. 15.; CSIZMADIA ANDOR: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Bp. 1962.

³ RÚZSÁS LAJOS: A mezővárosi fejlődés XIX. századvégi és XX. századi problémái. In: Vásárhelyi Tanulmányok V. Hódmezővásárhely, 1974. 25.

⁴ CSIZMADIA ANDOR: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.

⁵ BULLA BÉLA—MENDÖL TIBOR: A Kárpát-medence földrajza. Bp. 1947. 371.; KOPPÁNY

„A hely egyike azon kis városoknak — írja az éles szemű angol utazó, Richard Bright 1815-ben —, amelyeket csak úgy ismernek, mint az uralkodó főúr székhelyét, aki előtt mindenki fejet hajt, akinek mosolya megaranyozza az emberi létet. Néhány kiskereskedő ellátja a várost a mindennapi élet szükségleteivel. A lakosság egyébként vagy a grófi tisztekből és munkásokból áll, vagy bizonyos tekintetben a város iskoláival és vallásos intézményeivel van összefüggésben”.⁶

A volt keszthelyi katonaváros (praesidium) részben nemes, részben szabad hajdú lakossága a szatmári béke (1711) után nehezen találta meg helyét az eke szarva mellett a mindennapi életben. A „vitélő rend” utódai sokáig megőrizték elődeik régi katonai szabadságának emlékét, amikor a Festeticsek a mezővárost a korábbi kiváltságos helyzetéből úrbéres színvonalra igyekeztek lesüllyeszteni. A keszthelyi lakosság gazdasági és jogi alácsúszásának végére Mária Terézia urbáriumában tett véglegesen pontot, mely földesúr és úrbéres paraszt között semmilyen más társadalmi kategóriát nem ismert.

A mezővárosnak ezt az időszakát a lakosság konok és elkeseredett ellenállása jellemezte a földesúri hatalommal szemben. Az a hosszadalmas per, amelyet Keszthely mezőváros a Festeticsek ellen folytatott, évtizedekig döntés nélkül húzódott. A felemelt úrbéri terhek, az önkormányzat megnyirbálása folytán a XIX. század első felében a mezőváros visszafejlődött. Az úrbéri per végül is 1838. november 4-én örökös úrbéri szerződéssel ért véget. Sok évi huzakodás után 1846-ban történt meg a szerződés életbe léptetése. Az úrbéri egyességben lerögzített viszonyok 1848-ig tartottak, amikor a mezőváros az úrbéri köteleességek fejében járó tartozások fizetését a földesúrnak megtagadta, és lelkesen csatlakozott a szabadságharchoz.

Keszthely a XVIII. század elejének legnépesebb, gazdaságilag is legjobb adottságokkal rendelkező Zala megyei helysége volt, de fejlődése éppen földesurainak keménysége miatt megtorpant, majd a Balaton vasúti közlekedésének sajátos vonalvezetése következtében a kapitalista fejlődésben lemaradt.

Tisztában vagyunk azzal, hogy maga az úrbéri viszony, mely megjelenési formájában jogi probléma, csak egy eleme a város nagyon komplex fejlődéstörténetének. Dolgozatunkban elsősorban Keszthely mezőváros paraszti, agrár vonatkozásait emeltük ki, holott Keszthely valójában jelentős kézműipari, kereskedelmi és kulturális központ is volt a tárgyalt időszakban. Ezek részletesebb kifejtésére azonban további kutatómunkánk során szeretnénk vállalkozni.

TIBOR—PÉCZELI PIROSKA—SÁGI KÁROLY: Keszthely. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp. 1962. 38., 57.

⁶ SZERECZ IMRE: Angol szemmel Keszthelyen százhusz évvel ezelőtt. Szemelvények Richard Bright M. D. 1815. évi útleírásából. Keszthely 1935. 69.

1690-ben Batthyány II. Ádám csapatai visszafoglalták Kanizsát, és még ebben az évben felszabadult Zala megye egész területe a török uralom alól. Az átvonuló császári és a kivonuló török csapatok útját azonban mindenütt felperzselt falvak jelezték. „Minthogy az elmúlt revolútiókban mind Török, Tatár, Német és kóborló tolvajok miatt számtalan károkat vallottam — írja Babocsay Ferenc keszthelyi kapitány 1686. szeptember 22-én —, az el múlt két esztendőkből keszthelyi kevés jószágocskámnak, és az ott levő házámnak feléje sem mehettem az téli német quártély miatt, a midőn oda mentem is, más házához köllött szállanom, az magaméra csak keserves szemmel néztem, mikor ők ott mindenemből szabad akarattok szerént disponáltak (rendelkeztek — Sz. I.), szegény oda tartozandó kevés jobbágyim is csak alig tengődnek...”⁷

A zalai vidéken, Keszthely, Sümeg környékén mindenütt megtaláljuk az elbocsátott végbeliek lerongyolódott katonanépségét, akik a szabadságharc megindulásával egy időben lelkesen sorakoztak fel Rákóczi zászlaja alá.⁸ De a szabadságharc első két esztendeje a Dunántúl számára nem hozta meg a felszabadulást. A császáriak garázdálkodása és sarcolása elől az egész környék lakossága menekülni kényszerült. Csak 1705 végén bontakozott ki Bottyán Jánosnak a Dunántúlt felszabadító hadjárata, aki rövid ideig a keszthelyi várban rendezte be főhadiszállását.⁹ De 1709 közepére a Dunántúl újból a császáriak kezére jutott.

Miközben a labanc sereg Sümeg várát ostromolta, a Keszthely-környéki nép ismét a futásban keresett menedéket. Keszthelyt augusztus elején Dierling császári főgenerális foglalta el. „Mert ebben a hónapban tértünk vissza őfelsége hűségére — olvassuk a keszthelyi anyakönyv 1709. szeptember 22. után található bejegyzésében —, és kezdtük lakni a várost, egyébként az erdőkben és a Balaton tavának a szigetein lappangtunk”.¹⁰

Keszthelyen sem volt szükség többé várra; a kolostort és a templomot 1720 körül visszakapták a ferencesek.¹¹

⁷ OL Kőrmendi Batthyány lt. Missil. Babocsay. Ferenc keszthelyi kapitány levele. 1686. szept. 22.

⁸ KÖPECZI BÉLA—R. VÁRKONYI ÁGNES: II. Rákóczi Ferenc. Második, átdolgozott és bővített kiadás, Gondolat, Bp. 1976. 145—147.

⁹ SÁGI KÁROLY: Keszthely a XVIII. században. In: Georgikon 175. Mezőgazdasági Kiadó, Bp. 1972. 7.

¹⁰ A keszthelyi plébánia 1709. szept. 22. után található anyakönyvi bejegyzés: „Nam ista mense ad fidelitatem Suae Majestatis regressi sumus et incolere Oppidum, alias in silvis et insulis Lacus Ballaton latitantes”; KBM A Keszthely—Hévíz adattári anyag kijegyzése. I. sz. leltárkönyv. K. 57. 213. Dierling János tábornok oltalomlevele Keszthely-Polgárváros számára. 1709.

¹¹ Zml Conscriptioes universales, 4. csomó, 1703. és 1730. évi összeírások. „...in tempore vero Ottomanico dum Kanisa per Turcas obsessa fuisset, erat quoddam desertum Monasterium in prae-

A török kiűzésével a gazdasági és ezen belül a városi fejlődés elől elhárultak a nagy akadályok; a sok vér- és anyagi veszteséget jelentő oszmán uralom és a Rákóczi-szabadságharc viszontagságai után megindult a békés termelőmunka. A török korszak nyomorúságából azonban nem volt könnyű a felemelkedés. A földek „a török háború alatt vad parlagokká és sűrűkké és bozótokká váltak”.¹² Egyes helyeken az erdők messzire benyomultak a szántóföldekre, a szántóföldet, kertet, szőlőt fölverte a gyom, a kaszálókra és a legelőkre hatalmas bokrokat és cserjéket varázolt a szabadjára engedett természet.¹³

De nemcsak az erdők és a cserjék terjeszkedtek féktelenül, hanem a vizek is. Hatalmas területeket foglaltak el az elmocsarasodott folyók, lápok és vadvizek, sajátosan alakult élővilágukkal és környezetükkel. Ennek a tájnak uralkodó eleme a Balaton, melynek magasabb vízállása miatt a XVIII. században sokkal nagyobb terület állott víz alatt, mint jelenleg. A Balaton partja Keszthelyen a Sajka utcáig ért. A tó Vörs községig húzódott, Fenékpusztá és Balatonszentgyörgy között pedig két kilométer széles víztükrő terült el. Fenéktől Szentgyörgyig csak révátkelőn lehetett közlekedni. A hajóátkelést Festetics Pál gróf szervezte meg. Hajómunkásokat hozatott Triesztből és Hollandiából, akik „sajkákat és vitorlás hajókat” készítettek, „mi által a Balatonon a sót és egyebeket könnyebben lehetett Keszthelyre szállítani”.¹⁴ Csak 1839-ben vertek hidat a víz felett, s ekkor indult meg a szárazföldi forgalom Keszthely és Balatonszentgyörgy között.¹⁵

A Hévíztől a Kisbalatonig terjedő berek víz alatt állott, amelyben szabadon folyt szét a Hévíz forrása. Midőn Clements Simon angol utazó 1715-ben bejárta a Dunántúlt, Keszthelyen is átutazott. Egy mérföldnyire innen a mocsáron (morass) kelt át, mely több ágra szakadt, és mintegy 30 mérföldnyire terjedt hosszirányban. Kanizsa felé menet már az Akasztó (Gáti-) dombon túl óriási mocsarak terültek el. Az egész Hévíz, Sármellék, Égenföld, Zalavár völgye mind egy hatalmas mocsarat képezett.¹⁶

Clements útleírása szerint két-háromszáz sövényépítésű ház volt 1715-ben Keszthelyen, „ha ugyan ebben az országban található tapasztott és szalmával födött földszintes viskókat háznaknak lehet nevezni”. A szegényesebbek házában még kémény sem volt; a füst az ajtón, ablakon, tetőn át tódult a szabadba. E sövényfalas, zsuppos, nádas viskók között három kőépület emelkedett ki. Az egyik az Esterházyak kastélya volt, a másik az Amazon szálloda, ahol Clements Simon is lakott.¹⁷ A harmadik kőépület a főutcai Pethő-ház lehetett. Az útirajz szerint a Szent Márton templom eléggé jó karban volt, de az egykori vár zöme a templommal egyetemben tető nélkül szomorkodott.¹⁸

Csak hosszú évek szívós munkája tudta eltüntetni a török világ nagyarányú pusztulásának maradványait. A maradék őslakosság, s a törökmentes országrészből

fato Oppido (Keszthely—Sz. I.)”; FÜZES MIKLÓS—KALICZ NÁNDOR—SÁGI KÁROLY—PETÁNOVITS KATALIN: Vezető a keszthelyi Balatoni Múzeum természettudományi, régészeti, történeti, néprajzi és fürdő-történeti állandó kiállításához. Keszthely 1969. 85.

¹² ZmL KVL 1829.

¹³ WELLMANN IMRE: Népeesség és mezőgazdaság a XVII. és XVIII. század fordulóján. TSz 1975. 4. sz. 713.

¹⁴ DORNYAI BÉLA: II. József Keszthelyen és a fenéki révátkelő 1770-ben. Keszthely és vidéke, II. évf. 12. sz. 1940.; KLEMPA KÁROLY: II. József látogatása Keszthelyen. Keszthely é. n. 13—14.

¹⁵ KOPPÁNY—PÉCZELI—SÁGI: i. m. Bp. 1962. 57.

¹⁶ OPPEL JENŐ: Keszthely 1715-ben. Keszthely 1928. 24.

¹⁷ MERÉNYI LAJOS: Eszterházy herceg 1710-iki utasítása csobánczi és keszthelyi tisztartójához. MGtSz 1904. 310—313.

¹⁸ KROPF LAJOS: Clements Simon utazása hazánkban. Tsz 1921. 127.

és külföldről érkező telepesek megfeszített szívós munkával hódították vissza az elgyomosodott, vadvízjárta tájon a termőföldet. A keszthelyi lakosok még a XIX. század első felében is büszkén hivatkoztak arra, hogy nemcsak a város határában levő mezőket, „hanem mind a Tomaji és Faludi, mind pedig a fenéki pusztákban levő földeket és réteket, melyek a török háború alatt vad parlagokká és sűrűkké és bozótokká váltak, mi irtottuk ki és szabadon használtuk...”¹⁹

¹⁹ ZmL KVL 1829.

A XVIII. század első évtizedeiben még nagyon meglátszottak Keszthelyen a hosszú háborúskodások szomorú jelei. A szabad portyákhoz szokott, szélnek eresztett „vitélző rend”, a volt katonaváros (praesidium) részben nemes szabad hajdú lakossága a szatmári béke után nehezen találta meg a helyét az eke szarva mellett a mindennapi életben.²⁰

A termelőerők vizsgálatának elengedhetetlen feltétele az összeírások elemzése. Az összeírások (conscriptio) ugyanis komplex képet nyújtanak a mezőváros gazdasági-társadalmi fejlődéséről.²¹ Az első hiánytalan, biztos és pontos adatokkal 1711-ből rendelkezünk.²² Keszthelyen 131 adózó családfőt írtak össze, ugyanakkor Kanizsán 84-et, Szentgróton 73-at, Sümegen 55-öt, Tapolcán 50-et, Türrén 34-et. Az adatok szerint Keszthely Zala megye legnépesebb településének tűnik, hisz ugyanabban az évben Kanizsán csak 84 gazdát, Egerszegezen pedig éppen csak 42-öt írtak

Keszthely ez idő tájt két önálló településből állott: magából Keszthely mezővárosából és a Polgárvárosból. Ez a kettéosztottság még a török időkből származik. A török háborúk konzerválták a kétsejtű városépítést; a belső váron kívül egy sokkal kezdetlegesebben kerített településformát találunk (pl. Lentin, Szentgróton, Egerszegezen, Keszthelyen stb.)²⁴ A vár tövében lakó, katonai szolgálatot teljesítő „szabad legények” lakóhelyét nem „külső vár”-nak, hanem „belső város”-nak (suburbium) nevezték. E városokban megkülönböztettek fegyverrel szolgáló „hóstatíakat” (katonaváros), és úrbéri szolgálatot ellátó külvárosiakat (Polgárváros).

A palánkon kívül maradt Polgárváros lakói szabályszerűen robotoltak, adóztak, minthogy katonai szolgálatot nem teljesítettek. Keszthelyen a hostát (katonaváros) volt a nagyobb, népesebb települési egység, ezért a Polgárvárost — a Szent Márton templom környékét — Kiskeszthelynek is nevezték.²⁵ Kiskeszthely lakói — mint ahogy ezt török okiratok is bizonyítják — behódoltak, és így adót fizettek a töröknek.²⁶

²⁰ KOPPÁNY—PÉCZELI—SÁGI: i. m. Bp. 1962. 36.

²¹ VÖ. LENDVAI ANNA: Zalai mezővárosok XVII—XIX. századi kézműiparának összehasonlító vizsgálata. Bölcsészdoktori értekezés. Szeged 1979. 32.

²² ZmL Conscriptioes universales, 1711. Ö 11. a-b-c.

²³ DEGRÉ ALAJOS A keszthelyi polgárság urbér-ellenes mozgalmi. Különlenyomat a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei II. kötetéből. Veszprém 1962. 261.

²⁴ CSAPODI CSABA: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp. 1933. 27.; SEBŐK SAMU: Adatok Zalaegerszeg (endezett) (anácsú) város történetéből. A Zalaegerszegi Állami Főgimnázium értesítője az 1901—2. tanévről. 8—10.; BONTZ JÓZSEF: Keszthely monográfiája. Keszthely 1896. 139—140.

²⁵ DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 259—267.; SÁGI KÁROLY: i. m. 1972. 8.

²⁶ DARNAY (DORNYAY) BÉLA: Keszthely török okiratai a Balatoni Múzeumban. Balatoni Múzeumi Füzetek, 4. sz. Keszthely 1942. 301—307.

Így a törökkori zalai erősségek (fortalitia) három részre tagolódtak: a vár, a hostát (mely külső vagy elővárnak is nevezhető; itt lakott a katonaság túlnyomó többsége), s végül a nyílt, megerősítetlen (polgár-) város. Ez a megkülönböztetés fennmaradt a vár és a végházi szolgálat megszüntetése után is a XVIII. században.²⁷

A privilegizált helyzetű belső város és a Polgárváros közti megkülönböztetésre élesen rávilágít az az 1715-ből keltezett feljegyzés, mely Keszthely egyik földesúri családjának, a Bakácsoknak álláspontját fejezi ki „a Hajdú utcán, az kerítésben levő lakos uraimék”, és „az városon kívül az urak fundusán levő” lakók jogai között. A Bakács család a „városiak” felett ugyan elismerte a városbíró ítélkezését, a városon kívüli területen (Polgárvároson) azonban csak az úriszék szabhatott ki büntetést.²⁸ Polgárváros lakói ugyanis röghöz kötött örökös jobbágyság voltak, akik rendes úrbéres szolgálattal tartoztak.

Keszthely 1711-ben Zala megye legnépesebb települése. A családnévekből megállapítható, hogy igen nagy arányokat öltött a beköltözés, nem telepítés révén, hanem egyenkénti beszivárgás útján. A beköltözőket a mezőváros szabadsága csábította. Egyre nagyobb számban vándoroltak be nemesek Keszthelyre. 1622-ben még csak egyetlen itt lakó nemes családról tudunk, 1711-ben 12-öt, 1715-ben 18-at, 1725-ben pedig már 44-et írtak össze.²⁹ Az újonnan beköltözöttek többsége azonban nincstelen szegény, ám jelentékeny kisiparosság is bevándorolt.³⁰

A XVIII. század első évtizedeiben a nagyarányú vándormozgalom keretében sok bevándorolt már néhány év múlva továbbállt (de az is lehetséges, hogy az egyes összeírások pontatlanok). A legrégebbi adóösszeírásban, 1711-ben Keszthely mezővárosban összeírt 131 gazda száma 1714-re 102-re esett vissza, 1715-re 88-ra.³¹ De azután a lakosság ugrásszerűen megsaporodott, és 1730-ban már 213 gazda és 19 zselér nevével találkozunk.³²

Polgárváros lakosságszámában jóval kisebb az ingadozás, viszont a súlyos úrbéri terhek miatt a helység alig fejlődött.³³

Év	Gazdák száma	Ebből házas zsellér	Igás-állat	Tehén	Vetés-terület p. m.-ben	Bortermés akóban
1711	7	—	22	7	147	74
1715	9	1	8	6	54	—
1730	21	2	13	3	57	68
1750	19	—	2	4	117	106

Ugyanakkor Keszthely mezőváros összeírt családfőinek száma 1715 és 1750 között kb. háromszorosára nőtt.³⁴

Zala megye nagyobb helységeinek népszámlálási eredményei az 1784—87. évi II. József-féle népszámlálás idején:³⁵

²⁷ DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 259.

²⁸ ZmL KVL Válogatott iratok és hiteles másolatok, 4. sz. Id. DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 260—262.

²⁹ ZmL Conscriptiones nobilitares. Fasc. 1.

³⁰ DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 260—262.

³¹ ZmL Conscriptiones universales. Ö. 15. a., 19. 314—318. p.

³² Uo. 29.

³³ DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 262.

³⁴ LENDVAI ANNA: i. m. 1979. 41., 119.

³⁵ THIRRING GUSZTÁV: Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1939. 111.

Község	Ház	Család	Népesség	
			tényleges	jogi
Keszthely	783	788	3590	3468
Zalaegerszeg	693	583	2881	2714
Nagykanizsa	529	732	3857	3561
Tapolca	422	588	2387	2388
Sümeg	399	461	2263	2233

A II. József-féle népszámlálás adataiból kitűnik, hogy Keszthely nemcsak a XVIII. század elejének, hanem utolsó harmadának is legnépesebb Zala megyei helysége.

FÖLDMŰVELÉS

Az 1715-től 1750-ig tartó időszak gazdasági fejlődését Keszthelyen az összeírások egyértelműen tanúsítják.³⁶

Év	Gazdák	Ebből házas zsellér	Igás-állat	Tehén	Vetés-terület p. m.-ben	Bortermés akóban	Iparosok száma
1711	131	—	205	131	897	2584	42
1715	102	65	117	46	293	383 (kapás)	
1730	213	19	89	58	856	1384	33
1750	238	9	200	157	856	3987	45

Ezek az adatok arra vetnek fényt, hogy a kezdetben majdnem kizárólagosan földművelő termelési mód (gabonatermelés) hanyatlott (az igásállatok száma még 1750-ben sem érte el az 1711. évit), ugyanakkor viszont jelentékeny szőlőtermelés és ipar alakult ki.³⁷

A kezdetben elég jelentős számú „nagy gazda” teljesen eltűnt, a négyökrös gazdák száma is a minimumra csökkent. Ugyanakkor megnőtt a csak két iqaerővel rendelkezők, de még inkább az iqaerő nélküliek száma, akik — igásállatok hiányában — gabonatermelésre úgyszólván teljesen képtelenné váltak. A nagyobb vagyont és tekintélyt már nem annyira az állatlétszám, hanem a szőlőbirtok, illetve az ipari, kereskedői jövedelem jelentette.³⁸ „Az városnak egész határa nem lévén elégséges eszteni-deig kívántató élelmünknek termésére — vallották a keszthelyiek 1768-ban —, kenyereinket külső vármegyéből hozzuk és vesszük”.³⁹

A Keszthely-vidék — a várost hegykoszorúként övező Czerszeg-Tomaj, Gyenes-Diás és Vonyarc-Vashegy hegyközségek — jellegzetes bortermő táj, ahol — Bél Mátyás szerint — „alig van olyan hegylejtő, amelyen díszítő szőlők a bort ne ontanák”.⁴⁰ A keszthelyi uradalomhoz tartozó szentgyörgyi, szántói, rezi, keszthelyi

³⁶ DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 261.

³⁷ OL FCsL Zalad. Nr. 2890. „Oeconomia in hoc oppido siquidem in agricultura et vindemiatione consistat”; ZmL KVL 1816. júl. 1.

³⁸ OL FCsL P. 275. IV. Községi iratok, 1353. csomószám, 2/g. Keszthely város úrbéri pereit, XIX. sz. 1816. szept. 28. „...sed quia maxima pars Oppidi hujus e subditis ruralibus, vinicolis videlicet consistit”.

³⁹ OL FCsL Zalad. Nr. 1738. Keszthelyi lakosok Festetics Kristófhöz. 1768.

⁴⁰ LUKÁCS KÁROLY: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. BÉL MÁTYÁS: „Notitia Comitatum Vesprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis” című kéziratának fordítása és ismertetése. Tihany 1943. 272.; SÁNDOR PÁL: A jobbágybirtok történeti-statisztikai vizsgálatához 1786—1853. Történeti statisztikai kötetek. Szerk.: EMBER GYÖZÖ. Bp. 1961. 7.

és meszesgyörki borokat igen nemeseknek tartották. A Balaton melléke — Fényes Elek szerint — „majd csupán szőlőhegyekből áll”.⁴¹

A Keszthely-környéki szőlőhegyek benépesedése már a török uralom időszakában megkezdődött.⁴² A végvárok melletti települések lakói főként bortermeléssel és marhatartással - kereskedéssel foglalkoztak.⁴³ „Nintsen olyan öreg ember — vallották a keszthelyiek 1769-ben —, ki emlékeznék a megnevezett (diási, cserszegi és nagytomaji hegyvamos — Sz. I.) szőlő hegyeknek inplantálásokra (telepítésére — Sz. I.), következőképen jóval is előbb épültek az elmúlt 1715-ik esztendő előtt”.⁴⁴

Az állandó portyáknak kitett keszthelyi városlakók egy része a török becsapások elől menedéket nyújtó hegyvidékre húzódott. „Boldogult elődeink, hazánkat...dühöngve pusztító török háborúkor a városbul az országútban fekvő, látszatosabb helyről futottak a kevésbé kinéző és így nem oly veszélyes szöllejekhez” — emlékeztek maguk a késői utódok is.⁴⁵

Az átköltözési mozgalom a török kiűzését követő időszakban tovább tartott, amikor a keszthelyi lakosságnak nehezebb életkörülmények közt élő népfölöslege kivándorolt a hegyre.⁴⁶ A kivándorlás oka a város lakóinak természetes szaporodásában, és az elfoglalható városi terület szűk voltában jelölhető meg. „A népesség a város kebelében szaporodván, miután háztelkeket pénzért sem kaphattak az uradalomtól, kénytelenek valának maguknak menedék helyet keresni, melyet szőlőjőknél meg is találtak”.⁴⁷

A XIX. század elején erősödő áttelepülés mozgalom hajtóerői közt szerepet játszott a földesúri és az állami terhek súlya alóli menekülési vágy is. Főként a Festicsek különböző erőszakitélei, a házhelyek elvétele, az uradalom mohó terjeszkedése, a városi úrbéres illetőségek elvonása játszottak közre. „A Méltóságos Uraság azon szép szín alatt, hogy Templomot akar építtetni a Városban, sok házakat... el betsültetvén, s más úton módon és azokon kívül sokat pénzen meg vévén...Városunknak lassanként leendő depopulatiojára (elnéptenítésére — Sz. I.) céloznak minden intézetei, mert sem Templomot nem épített, sem az elvett házakat a tulajdonosoknak vagy másoknak által nem adja...amint hogy már számtalanok a Városból illy formán ki szoríttatván, a Cserszeghi és más közel levő Szőlő Hegyeken levő szöllejeknél tartandó lakásra ki menni kinszeríttettek a nélkül, hogy az el vett Fundusaik helyett hasonló fundusokat...nékik az Uraság assignált (kijelölt — Sz. I.) volna...”⁴⁸

⁴¹ FÉNYES ELEK: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I. Pest 1841. 451.; ZmL IV. 1/G. Sz. 14. Examen Incolarum Oppidi Keszthely Polgár Város. 1777. jún. 10. „...határbéli szőlő hegyenk jó bort termő lévén, és azért...aki nem restelli, vagy másképp reá ér, szőlő munkából is pénzt vehet”.

⁴² PETTKÓ BÉLA: (közl.): Egy XVII. századi magyar hegyközség törvényei. MGtSz 1894. 30—34.; OL U et C Fasc. 29. Nr. 1. Conscriptio Bonorum Districtus Canisaiensis Turcico jugo subsectorum Anno 1690. peracta. p. 477. Dominium Keszthely. „Vineae ultra unum milliare se extendunt in mediocri altitudine existentes. Promonthoria nuncupata Keszthelyi Hegy”.

⁴³ RÚZSÁS LAJOS: A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a XVI—XVII. században. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 87. Bp. 1968. 226.

⁴⁴ OL FCsL P. 275. IV. Községi iratok, 1353. csomószám, 2/g. Keszthely város úrbéri perei. XIX. sz. 1769. márc. 6., 1821. júl. 7., 1821. aug. 10.

⁴⁵ OL FCsL K. i. 1354-b. 36 253/842. sz. Id. SÁNDOR PÁL: i. m. 1961. 8—9.; OL Keszthelyi lt. Direct. 1840. A Tekintetes megyei küldöttséghez nyújtandó alázatos viszont nyilatkozata a keszthelyi szőlőhegyi lakosoknak és birtokosoknak közönségesen.

⁴⁶ VAJKAI AURÉL: Cserszegtomaj. Különlenyomat a Néprajzi Értesítő 1939. 3—4. számából Bp. 1939. 4.

⁴⁷ OL FCsL K. i. 1354-b. 36 253/842. 12. Id. SÁNDOR PÁL: i. m. 1961. 9.

⁴⁸ OL FCsL P. 275. IV. 2/g. Községi iratok, 1353. csomószám. Keszthely város úrbéri perei. XIX. sz. Instantia Oppidanorum Keszthelyiensium. 1820. dec. 11.; Uo. 1821. aug. 10.; ZmL KVL 1829.

De a katonatartás súlyos terheitől való menekülési vágy szintén közrejátszott a hegyre való kiköltözésben. Kaszárnya hiányában a katonákat magánházakba szállásolták el (a nemesi ház mentes volt a beszállásolás alól). Keszthelyt 1700-tól kezdve majdnem állandóan idegen katonaság lepte el.⁴⁹ „Szüntelen nyakunkon a katonaság” — panasztarták a keszthelyiek.⁵⁰ „...azoknak tűzzel s világgal való tartása is már magában igen terhes, de különösen azoknak minden nap tsak délre ebédet, hanem estvélre vatsorát is adni, s különösen a feleséges katonáknak kivált a minden napi mosásra, s párolásra szükséges fával elgyőzni, s még azoknak lisztyeiket is a drága pénzen vett fával kisütni, majd meg győzhetetlen terh rajtuk...”⁵¹

A katonák és szállásadók közötti viszony az „inquarterisata militia” (beszállásolt katonaság) követelődése és garázdálkodása miatt barátságtalan volt. Hiába adott ki a városi tanács újabb és újabb rendeleteket, hogy napi két font kenyéren kívül semmit sem tartozik a szállásadó a katonának adni. A beszállásolt idegen katonák ritkán elégedett meg azzal, amit előírás szerint szépszerével nyújtottak neki. Szitkozódott, gorombáskodott, erőszakoskodott az asszonyneppel.⁵²

Az állandó (stativans) katonaságon kívül az átvonuló (transiens) katonaság is sok költséget és gondot okozott a városnak. „Hogyha innend Tapolczára kelletik vinni a Transennákat, mivel azokat ottan beszállítani nem szokták, szegény marhas embereink majd Diszelig, majd Halápig, majd pedig Monostor Apátiig kénszerítettnek vinni a nélkül, hogy ezen hosszú fuvarozásokért jutalmat nyernének, úgy szinte, ha alá megy a Transenna, nem Kis Komáromig, hanem Galambokig kelletik vonsztatni, s hordani”.⁵³

A katonatartás terhe alól csak a város előljárói — a városbíró és a tanácsosok — voltak felmentve, de a katonaság több esetben erőszakos módon megsértette ezek kiváltságát is. Ezt a helyzetet megunva a keszthelyi lakosság egy része kiköltözött a környező hegyközségekbe, kik azután „pincéiknél elszórva laktak”. Ez olyan elszórt település volt, ahova nem lehetett katonaságot szállásolni, mert a fegyelmet nem tudták volna fenntartani köztük.⁵⁴

Az úrbéres szegénység egy része feladta városi úrbéri státusát is. „Keszthelyen volt házaikat, némelyek pedig úrbéri belső telekjeiket s ezekhez járó külső tartozmányait eladogatták, s ezután költöztek ki szőlőikhez”.⁵⁵ Az adómentes urasági szőlőbirtokok után részben kilencedet-tizedet, részben a megszabott mennyiségű hegyvámot kellett fizetniük.⁵⁶

A környező hegyközségeket, Cserszeg-Tomajt, Gyenes-Diást, Vonyarc-Vashegyet is nagyrészt a keszthelyi úrbéres zsellérség népesítette be a XVIII. század folyamán, akik azután a XIX. század első évtizedeiben a majorsági zsellérek sorába sülyedtek.⁵⁷

⁴⁹ KBM Keszthely—Hévíz adattári anyag kijegyzése. I. sz. leltárkönyv. K. 57. 220. Keszthelyi katonatartási számadás, 1807—8.; BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 133—137.

⁵⁰ OL FCsL Zalad. Nr. 2890. Az Tettes N. Vármegyéhez nyújtandó alázatos folyamodó levele a keszthelyi városi adózó lakosoknak közönségesen. Zalaegerszeg, 1807. ápr. 21.

⁵¹ OL FCsL P. 275. IV. Községi iratok, 1353. csomószám, 2/g. Keszthely város úrbéri perei. XIX. sz. Instantia Oppidanorum Keszthelyiensium. 1820. dec. 11.

⁵² WELLMANN IMRE: A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. A történettudomány kérdései 23. sz. Akadémiai Kiadó, Bp. 1955. 10—11.

⁵³ OL FCsL P. 275. IV. Községi iratok, 1353. csomószám, 2/g. Keszthely város úrbéri perei. XIX. sz. Instantia Oppidanorum Keszthelyiensium 1820. dec. 11.

⁵⁴ KOPPÁNY—PÉCZELI—SÁGI: i. m. 1962. 45—46.

⁵⁵ OL FCsL Ujk. 719. 1842-I-a—110. sz. Id. SÁNDOR PÁL: i. m. 1961. 10.

⁵⁶ OL FCsL K. i. 1346. 1806—1808. Id. SÁNDOR PÁL: i. m. 1961. 9.

⁵⁷ SÁNDOR PÁL: i. m. 1961. 9.

Keszthely kézművesipara a XVIII. században és a XIX. század első felében jelentős fejlődésnek indult, és virágzott mindaddig, míg a XIX. század második felétől kezdve az egyre erősödő gyáripár mindinkább vissza nem szorította.⁵⁸

A mezőváros XVIII. századi céhíratái sajnos nagyrészt megsemmisültek. Ezért a céhtörténet alapvető fontosságú forrásainak tekinthetjük az 1711., 1730, 1750, 1770. és 1828. évi összeírásokat, másrészt a rendelkezésünkre álló céhprivilegiumokat.⁵⁹ Az iparúzők számának megállapításánál azonban óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy milyen mértékben tekinthetjük őket iparosoknak. A főfoglalkozásuk ugyanis a mezőgazdasági munka (szőlőművelés), s az ipart csupán ennek kiegészítéseként gyakorolták, vagy a vagyoni helyzetük olyan szegényes, hogy az iparúzés kényszerítő körülmény volt számukra. (Keszthelyen éppen a földdel és igásállattal nem rendelkezők foglalkoztak iparral).⁶⁰

Az 1715. évi összeírás megemlíti, hogy Keszthelyen laknak iparosok is, de ezek csak úgy tudnak megélni, hogy „inkább mezei munkával foglalkoznak”.⁶¹ Az iparosok túlnyomó része nyilvánvalóan mellékesen, esetleg csak a téli hónapokban foglalkozott iparával.

Keszthelyen 1711-ben 42 mesterembert írtak össze, akiknek 198,5 köbölnyi a vetése (az összes vetésterület 22 százaléka). De 20 iparosgazda igaerő nélküli, ami arra utal, hogy gabonatermelést nem tudott folytatni. Jelentős viszont a bortermelésük; az összes bortermelésnek kb. egyharmada iparosoktól származik. Keszthelyen csupán 3 kézművesnek nem volt szőleje.⁶² Az összeírásban szereplő iparosok mesterségét ugyan nem ismerjük, de vezetőneveik kb. 80—90 százalékanak mesterségükre utal. Így pl. 10 Csizmadia, 5 Szabó, 3—3 Szűcs, Gombkötő és Varga, 4 Kovács, 2 Mészáros, 1—1 Takács, Kőműves, Csapó, Gerencsér, Pintér, Szijártó nevű iparossal találkozunk, és csak 6 családnév (Giber, István és Tamás, Borsó, Tabi, Szunyok, Király) nem utal iparra.⁶³

1730-ban már a következő kisiparosokat találjuk Keszthelyen: 6 csizmadia, 4 varga, 4 szabó, 3 kovács, 2 szűcs, 2 csapó, 2 takács, 4 mészáros, 2 chirurgus (Borbély a családi nevük), 1—1 lakatos, asztalos, kötélgyártó, bognár, fazekas.⁶⁴

Az egyes iparágakon belül az iparosok száma 1750-re is növekedett, s új iparágak is otthonra találtak. Az összeírás szerint volt 6 csizmadia (változatlan száma 1730-

⁵⁸ KOPPÁNY—PÉCZELI—SÁGI: i. m. 1962. 50.

⁵⁹ Vö. LENDVAI ANNA: i. m. 1979. 4.

⁶⁰ DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 262.; LENDVAI ANNA: i. m. 1979. 33.

⁶¹ ACSÁDY IGNÁC: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magyar Statisztikai Közlemények, XII. Bp. 1896. 391.

⁶² LENDVAI ANNA: i. m. 1979. 33—34.

⁶³ Uo. 33.

⁶⁴ DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 262.

hoz), 3 varga (1 csökkenés), 5 szabó (1 szaporodás), 3 bognár (2 szaporodás), 3 asztalos (2 szaporodás), 3 takács (1 növekedés), 3 szűcs (1 szaporodás), 3 kovács (változatlan), 3 süveggyártó (új ipar), 3 mészáros (1 csökkenés), 2 lakatos (1 szaporodás), 2 kötélgyártó (1 szaporodás), 2 fazekas (1 szaporodás), 1—1 kőműves, gombkötő, pék, szíjgyártó (új iparok). Az 1730-ban szereplő iparosok közül eltűntek a szűrcsapók és borbélyok. A szolgáltató iparok — úgy tűnik — stagnáltak vagy visszafejlődtek, a piacra, vásárra dolgozók inkább szaporodtak.⁶⁵

A céhes iparok előzményeivel ugyan már a XVII. században is találkozunk Keszthelyen, de a XVIII. század első felében az egyre szaporodó céhek még inkább jelzik a mezőváros iparosodásának ütemét. 1701-ben a gombkötőké, egy évvel később a kádároké, 1720-ban a fazekasoké alakult.⁶⁶ A Zala megyei mezővárosok közül a legtöbb cég a XVIII. század első felében Kanizsán és Keszthelyen működött. Ekkor élte a céhes ipar virágkorát. 1751-től Keszthelyen működött kőművesek, kőfaragók és ácsok céhe is (ezt német telepesek alkották). Az 1770-es évekből több kiváltságslévé! (privilegium) maradt ránk, mint pl. 1777-ből a kovács, lakatos, szíjgyártó céhé, 1779-ből a fazekas céhé.⁶⁷

Új, semmiféle előzményre vissza nem vezethető társulásnak tekinthető az 1776-ban létesült halászcég. A halászokat — bár szoros értelemben véve nem kézművesek — Keszthelyen mindig az iparosok között írták össze.⁶⁸ A Balaton-vidéken a halászat mindig nagyon virágzott. A XVI. és a XVIII. századi tudósítások egyaránt a Balaton rendkívüli halgazdagságáról számolnak be.⁶⁹ Windisch 1780-ban azt írja, hogy télen egy-egy alkalommal 50 mázsza pontyot szoktak fogni.⁷⁰

„A városnak az előbbi compessesorokkal (részbirtokosokkal — Sz. I.) együtt a Balaton nemcsak szabad és közös halászatja volt — emlékeztek vissza a keszthelyiek —, hanem a Sajka utcán alul levő rén (réven — Sz. I.) sajkával szabad hajókázása és halászatja volt». Később azonban a törvényes halászatot a Festeticsekkel kötött szerződés alapján a halászcég tagjai bonyolították le. Téli halászatkor az uraság „hálói mellett” szabad halászatuk volt — vallották 1768-ban —, „úgy hogy a nyereségnek felét uraságunk veszi, fele pedig a halászok között föl osztatik”.⁷¹ A halászok a Balaton-part felé vezető Tanácsköztársaság (volt Erzsébet királyné út) felső lejtős részén húzódó Schiffgasse (Hajós utcában) laktak.⁷²

Bár a Festeticsek nagy építkezésein a XVIII. század közepétől főleg uradalmi mesterek dolgoztak, e munkálatok nyilvánvalóan maguk után vonták a városi mesterek számának növekedését is. Ezt a gyarapodást korlátozta ugyan a földesurak majorsági gazdálkodásának kiépítése, de városépítő és fejlesztő politikájuk az iparosok számára munkalehetőségeket biztosított.⁷³

Miután Festetics Kristóf az egész Keszthelyt megszerezte, arra törekedett — mint látni fogjuk —, hogy a maga kiskirályságát minél inkább fejlessze, szépítse. Az uradalom építési irodája a városi céhek mellett korszerűbb szervezési formát alakított

⁶⁵ LENDVAI ANNA: i. m. 1979. 122.

⁶⁶ Uo. 66.

⁶⁷ ZmL A keszthelyi kovács, lakatos és szíjgyártó cég céglevele. 1776.; DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 262.; LENDVAI ANNA: i. m. 1979. 66.

⁶⁸ ZmL IX. 11. A keszthelyi halászok céglevele. 1776.; LENDVAI ANNA: i. m. 1979. 66.

⁶⁹ LUKÁCS KÁROLY: Tiszai hatás a balatoni halászatban. Ethnographia LXII. (1951) 88. Idézi Oláh Miklós 1536-ból származó adatát, amelyben húsz szekér halról van szó, s ezt egyetlen húzással fogták.

⁷⁰ WINDISCH, KARL GOTTLIEB: Geographie des Königreichs Ungarn. I. Pozsony 1780. 355.

⁷¹ ZmL KVL 1829.

⁷² ZmL IV. 1/G. Sz. 14. Keszthely, 1768. Responsa ad novem Puncta.

⁷³ KOPPÁNY—PÉCZELI—SÁGI: i. m. 1962. 60—61.

⁷⁴ LENDVAI ANNA: i. m. 1979. 48., 75.

ki.⁷⁵ Az építő tervek megvalósítása azonban megfelelő szakembereket, iparosokat kívánt. A földesúr a század első felének helybeli iparosaiiban — okkal vagy ok nélkül — nem bízott, ezért Ausztriából és Morvaországból telepített Keszthelyre főleg kőműveseket és gerencsereket, de más iparral foglalkozó (asztalos, kőfaragó) mestereket is azzal a szándékkal, hogy ezektől a helyi iparosok tanuljanak.⁷⁶

Fia, Festetics Pál, szintén igyekezett Keszthely lakosságát különféle mesterekből odatelepítésével növelni.⁷⁷ Ő főleg a takácsokat és posztósokat támogatta kölcsönrel és élelemmel; házaikhoz építési anyagot adott nekik. A kenyereket feltő és önértékükben megsértett keszthelyi kisiparosok azonban haraggal fogadták a beköltözőtöket.⁷⁸

Amikor Festetics Kristóf Nürnberg tájékaról saját költségével betelepített egy bábsütőt, s ez a vásároakra kezdett járni, a kanizsai és a sümegi bábsütők kiváltságuk védelmében a vármegyéhez fordultak, s az alispán nem engedte meg neki az árusítást. „Pedig e miatt rossz az áru és nincs is gyertya Keszthelyen” — írja a földesúr fiának, Pálnak —, midőn elpanaszolta neki a bábsütő esetét. Mivel az alispán — szerinte — ez esetben helytelenül járt el, a főispánhoz fordult ez ügyben, és fiát is kérte, hogy segítsen neki e dolog kedvező elintézésében. „Most engem csúfolnak, hogy az német nemzet szeretője vagyok és az magyaroktól elveszem az kenyeret — olvassuk Festetics Kristóf levelében —, de ha mely németh mesterre szükségek vagyon, akkoron levelek által kocorognak, engedgyem meg, hogy ő nekik dolgozzanak, még is kenyeret nem akarják, hogy németh magának szerezzon...”⁷⁹

A Festetics Kristóf által betelepített német iparosok a grófi palota keleti részén lenyúló utcát foglalták el, mint jobbágybirtokot; a város e részét ezért nevezték Lehén-nek (mai Lehel utca).⁸⁰

⁷⁵ KOSÁRY DOMOKOS: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó Bp. 1980. 223.

⁷⁶ VÖ-KÁLLAY ISTVÁN: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711—1848. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 301.

⁷⁷ VÁLYI ANDRÁS: Magyar Országának leírása. II. Buda 1799. 356.

⁷⁸ SZABÓ DEZSŐ: A herceg Festetics-család története. Bp. 1928. 112—113., KOPPÁNY—PÉCZELY —SÁGI: i. m. 1962. 38—39., 50.

⁷⁹ OL FCSL Missil. Festetics Kristóf levele fiához, Pálhoz. Keszthely, 1758. jún. 16.; SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 113.

⁸⁰ BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 20.; JANKÓ JÁNOS: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp. 1902. 147—148.

Keszthely, mely az egykori Balaton két átkelőhelyéhez, Balatonhidvéghez és Fenékpusztához vezető fontos utak metszéspontján települt, e kedvező földrajzi tényezőknek, vagyis az átmenő országúti áruforgalomnak köszönhetette gazdasági létalapját.⁸¹ „...az úgynevezett Nagy Utza (ma: Fő utca) hosszában mind a kétfelül levő lakások (at) többnyire kalmárok, kereskedők és mesteremberek” lakták.⁸² Mikor azonban a XIX. század második felében a vasút elkerülte, Keszthely fejlődése megtorpant.⁸³

Évente hat nagyobb vásárt tartottak Keszthelyen: vízkeresztkor, húsvétkor, úrnapi, Lőrinc, Máté és Márton napján.⁸⁴ A vásárokra messze vidékről érkeztek ide a vevők és eladók. „A kiváló minőségű zalai borok átvételére...messze földről eljöttek a kereskedők, amelynek ára mindig a Hientzektől (Sopron és Vas vármegyei németektől — Sz. I.) ...határozatják meg, akik már szüretkor seregesen tódulnak ide”.⁸⁵ „...helységünkben sokszor vásár esvén — vallották a keszthelyiek 1768-ban —, ami el adandó javaink vannak, mind azokon, mind pedig nálunk levő minden napi piarczon eladhattuk”.⁸⁶ A sátorokat az Öreg- (ma: Fő) utcán, az Amazon-szálloda melletti hidon álló „Szent János képétől” a ferences barátok kolostoráig verték fel, azon alul pedig a Szent Miklós temetőig tartották a marhavásárt.⁸⁷

Gróf Festetics Pál Keszthely forgalmát azáltal igyekezett növelni, hogy Mária Terézia királynőtől hetivásár jogot kért a mezőváros számára. Az 1774. április 2-án kelt királyi rendelettel kapta meg a mezőváros a hetivásár tartásának jogát. Ezt a jogot a földesúr a városnak adta bérbe, ami szép jövedelmet hozott.⁸⁸

⁸¹ SÁGI KÁROLY: i. m. 1972. 7.

⁸² OL FCSL P. 275. IV. 2/g. Községi iratok, 1353. csomószám. Keszthely város úrbéri perei. XIX. sz. Tractamentum. 1822. dec. 16.

⁸³ EPERJESSY GÉZA: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848). Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 43., 130. sz. jegyzet. „Keszthelyen pedig inkább hanyatlás mutatkozik”. RUZSÁS LAJOS: i. m. 1974. 27.

⁸⁴ KBM Keszthely—Hévíz adattári anyag kijegyzése. I. sz. leltárkönyve. V. 57. 1683. Országos vásárok jogáról iratok. 1822.

⁸⁵ Id. PETÁNOVITS KATALIN: A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai (1772—1793). Zalai Gyűjtemény 17. sz. Zalaegerszeg 1981. 59.; THIRING GUSZTÁVNE WAISBECKER IRÉN: Néhány szó a heancok eredetéről. Ethnographia XXXIII. (1923) 99—102.

⁸⁶ ZmL IV. 1/G. Sz. 14. Examen Incolarum Oppidi Keszthely Polgár Város. 1777. jún. 10.; Uo. Keszthely, 1768. Responsa ad novem Puncta.

⁸⁷ OL FCSL P. 275. IV. 2/g. Községi iratok, 1352. csomószám. Keszthely város úrbéri perei. XIX. sz. 1822. júl. 8.; KOPPÁNY—PÉCZELY—SÁGI: i. m. 1962. 48—50.; SÁGI KÁROLY: i. m. 1972. 11.

⁸⁸ KBM Keszthely—Hévíz adattári anyag kijegyzése. I. sz. leltárkönyve. K. 57.1687. Piaci hely-pénz szedése, 1822.; SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 193.

Gróf Festetics György a XVIII. század végén önkényesen visszavette a várostól a bérbeadott vásárjogot. „...az Uradalmi Tisztartó egyik országos vásár alkalmatosságával a vásárokat a fönt említett vásár állásokról hajdúk által a Városból mind föll hajtotta a külső Városra a Kastél eleibe, a marha vásárt elsőben is a Kőfaragó Mester háza táján, utóbb pedig a Kastélon föllül a Polgár Városon telepítette meg és azon alkalmatossággal mindjárt az Uraság kezdte a helypénzt szedni az országos vásárokon, hanem a piartzi hely pénzt...nem igen régen kezdte az Uraság maga számára szedetni...”⁸⁹

⁸⁹ OL FCsL P. 275. IV. 2/g. Községi iratok, 1353. csomószám. Keszthely város úrbéri perei. XIX. sz. 1822. júl. 8.

A CSALÁDI VAGYON NAGYSÁGÁNAK MEGALAPÍTÓJA
FESTETICS KRISTÓF (1696—1768)

A felszabadító háborúk idején török rabokkal való kereskedés, uzsoráskodás és „szerencsés” házasság folytán meggazdagodott Festetics II. Pál Vas, Sopron és Zala megyében jelentős birtokokat szerzett. Vagyonának eredetét így beszéli el: „Buda, Pétervárad, Kanizsa, Eszék és más feles városok megvétele, török rabok, kik kezem alatt voltak, abban az időben nagyon emeltek és segítettek, akik után alkalmas értéket csakhamar juttatott kezemhez Isten ő szent felsége; azokat és azelőtt való értékcsekémet is összebocsátván feleségem értékcskéivel, azokat fordítottuk hol együtt, hol másutt való jószágok vásárlására”.⁹⁰

Festetics Pál kölcsönben adott pénzt, és így szerzett jogot a zálogba vett birtokra. Így a kölcsön útján nem pénztőkéjét, hanem birtokait gyarapította. Gróf Pethő János, az Ebergényi-ezred főstrámsamestere, Keszthelyen fekvő „örökös portióját hozzá tartozandó várbeli részével együtt” 1712. február 20-án 5000 forintért elzálogosította Festetics Pálnak, mert Varasdona lakván nem tudott rá kellően gondot viselni. Ezt a birtokrészt azonban Festetics 1719. szeptember 13-án Bakó Farkas nagybajomi birtokával cserélte el, mivel egyéb birtokaitól távol esett.⁹¹

Keszthelyen voltak birtokrészei 1690-ben gróf Batthyány II. Ádámnak, Pethő Ádámnak, Lengyel Jánosnak, Babocsay Ferencnek, Jankovics Istvánnak és báró Esterházy Jánosnak.⁹² Esterházy altábornok 1686-ban 10 000 forint fejében kapott birtokot Keszthelyen.⁹³

A Pethő-rokon báró Bakács család a XVIII. század elején fiágon kihalt, s javai és jogai a leányági jogutódokra háramlottak, mégpedig oly módon, hogy Bakács Julianna (férjezett niczki Niczky Lászlóné) utódait 1/2 rész, Bakács Orsolya (férjezett szentgyörgyi Horváth Lászlóné) utódait 1/4 rész, Bakács Teréz (férjezett vizeki Tallián Józsefné) utódait 1/8 rész és Bakács Viktória (férjezett cserneki és tarkói Dessewffy Ferencné) utódait 1/8 rész illette a gersei Pethők Zala megyei ágának javaiból.⁹⁴

Festetics II. Pál 1720. évi végrendeletével idősebb fiának, Józsefnek, az örökösödésből való teljes kizárásával fiatalabb fiát, Kristófot tette meg összes javainak örökösévé.

⁹⁰ OL FCSL Festetics Pál 1714. és 1720-iki végrendeletei.

⁹¹ OL FCSL P. 275. IV. 2/g. Községi iratok, 1353. csomószám. Keszthely város úrbéri perei. XIX. sz. 1719. szept. 3.

⁹² OL U et C Fasc. 29. Nr. 1. Conscriptio Bonorum Districtus Canisiensis Turcico jugo sub-jectorum Anno 1690 peracta. p. 477. Dominium Keszthely.; OL FCSL Zalad. Nr. 847. Conscriptio colonorum universorum eorundemque facultatum et inquilinorum in oppido Keszthely existentium eidemque adjacentium pro parte inclitae familiae Babocsaianae. 1718. május 8.; BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 99.

⁹³ GUNST PÉTER: Marczali Henrik. Történetírók Tára. Szerk.: GLATZ FERENC. Gondolat, Bp. 1982. 122—123.

⁹⁴ NOSZLOPI TIVADAR: Bakach—Bessenyei báró ősei. Turul, 1910. 88.

A családi birtokszerzésben a legnagyobb szerepet Festetics Kristóf játszotta. 1717-től kezdve táblabírája volt Sopron és Somogy vármegyének, 1718-tól kezdve pedig Somogy megye helyettes alispánja. Megyéjét mint követ ő képviselte az 1723. és 1728. évi országgyűlésen. Az udvar érdekét soha szem elől nem tévesztő megyei szolgálataiért III. Károly 1736-ban a Magyar Királyi Helytartótanácsához nevezte ki tanácsosnak. 1741-ben Mária Terézia aransarkantyús vitézzé ültette, s ugyanezen évben a hétszemélyes tábla bírájává tette.⁹⁵

Festetics Kristóf legnagyobb jelentőségű birtokszerzése a Pethő család javainak megvétele, amelyek Keszthely mezőváros körül csoportosultak. 1730-ban meghalt Pethő János, és vele kihalt családjának az az ága, melyet a dunántúli birtokok illettek. A Pethő család kihalt ágának a része a felvidéki Pethő Mihályra és Zsigmondra szállt. A távol élő földesurak azonban nem sokra tartották Keszthelyt. Festetics Kristóf 1739. február 6-án 24 000 forintért megvette gróf Pethő Zsigmondtól a Pethő János örökségére való minden jogát.⁹⁶

A birtokszerzés legszokásosabb módja az volt, hogy a földbirtokokhoz jutni kívánók a kihalt családok után maradót, és jogilag a kincstárt illető birtokokra (ún. „lappangó fiskalitásokra”) királyi adományt szereztek.⁹⁷ Festetics Kristóf e vásárláshoz a kihalt család után maradót és jogilag a kincstárt illető birtokokra még ugyanabban az évben beadta folyamodását a királyhoz, amelyben erőteljesen hangsúlyozta apja érdemeit is, aki a Rákóczi-szabadságharc idején hű maradt az uralkodó családhoz.

Festetics Kristóf apránként megvásárolta a nőági Pethő rokonok illetőségét a keszthelyi uradalomra. A nagy vagyonszerző a báró Bakács család kiterjedt leányági utódaitól potom pénzen szerezte meg jószágait.⁹⁸ 1737. január 21-én vásárolta meg Dessesffy Ferenc Abauj vármegyei alispán feleségétől, Bakács Benedek leányától, Viktóriától 1165 forintért keszthelyi birtokrészét.⁹⁹ 1738. november 12-én 6034 forintért visszaváltotta Bakó Farkastól a Pethő családnak vele elcserélt keszthelyi birtokait.¹⁰⁰ A leányági örökösök egyikétől, zalabéri Horváth Lászlótól 1739. május 18-án 5500 forintért megvásárolta az örökségre való jogát, de meghagyta neki „keszthelyi residenciális házáat” 50 hold szántófölddel, 30 szekerre való réttel és tomaji szőlőjével együtt.¹⁰¹ Végül 1740. október 18-án a Bakácsoktól zálogba vetett hévízi malmokat vette meg 2200 forintért.¹⁰²

Mária Terézia 1741. augusztus 23-án írta alá a királyi megerősítést. Így Festetics Kristóf királyi adományként az egész keszthelyi uradalom birtokosává vált, de gyakorlatilag már 1739-től kezdve ő rendelkezett az uradalommal. A gazdag Pethő-örökség megszerzésével a következő helységek kerültek Festetics Kristóf kezére: Tátika, Rezi, Kemend, Szöllős, Meszesgyörök, Felső-, Középső-, Alsóhahót, Vámos, Vállus, Vonyarc, Töreki, Mihályháza, Zalamindszent, Keszthely, Zsid, Falud, Tomaj, Fenék, Szántó, Vadka, Hidegkút (Zala megyében); Vasvár, Gerse, Poszva, Kalocsa, Mákfa, Rábakovácsi (Vas megyében); Marcal-mellék, Bándi, Homoki, Zágotha, Zsitva (Somogy megyében).¹⁰³

A királyi adományt kieszköző Festetics Kristófnak még hosszú pert kellett viselnie azok ellen, akik vagy jogos vagy jogtalan igényeikre támaszkodva pert indít-

⁹⁵ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 99—106.

⁹⁶ OL FCsL Zalad. Nr. 187a.

⁹⁷ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 91.

⁹⁸ NOSZLOPI TIVADAR: i. m. Turul, 1910. 88.

⁹⁹ OL FCsL Zalad. Nr. 1032.; SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 109.

¹⁰⁰ OL FCsL Zalad. Nr. 1076.

¹⁰¹ OL FCsL Zalad. Nr. 1097.; SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 109.

¹⁰² OL FCsL Zalad. Nr. 1130.

¹⁰³ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 111.

hattak ellene. A birtokbeiktatásnak ellentmondott a pannonhalmi főapát, a Bezerédyk, Esterházy herceg, Erdődy László és Babocsay Ignác. Velük még hosszú ideig folyt a per, míg végül megfelelő pénzüsszeg ellenében elálltak igényüktől.¹⁰⁴

Az egyességek sorát a pannonhalmi főapátsággal 1741. április 28-án kötött egyesség nyitotta meg. Az apátság 200 forint kifizetése fejében lemondott a Hévíz folyón levő malomra vonatkozó jogairól.¹⁰⁵ Bezerédy Károly és Lajos, akik Keszthely, Falud és Fenék egyharmadára tartottak jogot, erre vonatkozó igényüket 1741. május 5-én 1162 forintért eladták Festetics Kristófnak.¹⁰⁶

1742-ben Esterházy herceg emelt igényt Keszthelyre, mire Festetics Kristóf 1744. szeptember 22-én a Kismartonban létrejött megegyezés értelmében 7000 forintot fizetett a hercegnek, s ezenfelül 8000 forint értékben átengedte neki a Sopron megyei Bórbolya nevű birtokát.¹⁰⁷ 1755. június 4-én gróf Erdődy Lászlóné (szül. Illésházy Mária) 4500 forint lefizetése ellenében visszavonta a Keszthely megszerzéséért indított perét.¹⁰⁸

1757. április 25-én egyesség jött létre a keszthelyi birtokba való beiktatásnak ellentmondó Keresztúri Lászlóval is. Kereszturi „nemesi személyét tekintvén” Festetics Kristóf elengedte neki a köteles napszámokat, aminek fejében Keresztúri egyéb földjeit adta át neki.¹⁰⁹ Végül 1762. május 16-án báró Babocsay Ignáccal egyezett meg; a Keszthelyre vonatkozó bizonyítékait 1000 tallérért megvásárolta tőle.¹¹⁰

A Pethő-szerzeményre igényt tartókkal folytatott pereskedés és egyezkedés közepette Festetics Kristóf haláláig állandóan vásárolta Keszthelyen a még magánosok kezén levő telkeket, úgy hogy lassanként az ő tulajdona lett az egész város. Keszthelyen 1745-ben kezdte el barokk-stílusú kastélyának építtetését; ez a kis mezőváros lett a hatalmas Festetics-birtoktestek központja (caput bonorum).¹¹¹

Festetics Kristóf a XVIII. század első felében a szerző, birtokát gyarapító földesúr típusát képviselte, aki az árutermelés lehetőségeit felismerte, aki adósságokba bonyolódva is úgy számított, hogy az új birtok megvételébe fektetett tőke — a jobbágyok ingyenszolgáltatásai révén, a majorságok fokozatos kiépülésével — lényegesen többet hoz annál, amit a hitelezőknek a kívánt 5—10 százalékos kamat címén ki kell fizetni.¹¹²

Festetics Kristóf 1768-ban 300 000 forint adóssággal megterhelve hagyta birtokait utódaira.¹¹³ 1765. szeptember 20-án kelt végrendeletében Zala, Somogy, Vas és Sopron megyékben fekvő javaiból Pál és Lajos fiai számára két majorátust, illetőleg elsőszülöttségi hitbizományt alapított. Idősebbik fiának, Pálnak, a keszthelyi, Lajosnak pedig — kinek utódai csak 1857-ben lettek grófokká —, a Böhönye, Toponár és több Somogy megyei jószágokból álló hitbizományt hagyományozta.¹¹⁴

¹⁰⁴ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 108—112.; DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1962. 263.

¹⁰⁵ OL FCsL Zalad. Nr. 1146.

¹⁰⁶ OL FCsL Zalad. Nr. 1150.; SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 111.

¹⁰⁷ OL FCsL Zalad. Nr. 1213.

¹⁰⁸ OL FCsL Zalad. Nr. 1510.; SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 112.

¹⁰⁹ OL FCsL Zalad. Nr. 1490.

¹¹⁰ OL FCsL Zalad. Nr. 1617.

¹¹¹ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 108—112.

¹¹² VÖ. WELLMANN IMRE: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 115.

¹¹³ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 195.

¹¹⁴ KOMÁROMY ANDRÁS: A gróf Festetics-család hitbizományai. Tolnai Festetics Kristóf végrendelete 1765. szept. 20. TT 1906. 563.; SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 128.

KESZTHELY MEZŐVÁROS TÖRÖK KORBAN KIHARCOLT POLITIKAI JOGAINAK FELSZÁMOLÁSA

A török uralom a Szalaságon is mérhetetlen pusztulást okozott. Csak azokon a helyeken maradt meg nagyobb számú lakos, ahol vár állott, amely a környékbeli nép menedékhelyéül (refugium ac receptaculum) szolgált.¹¹⁵ A tomaji, faludi és fenéki praediumok birtokosai és lakosai a török „pusztító dühössége elől elfutottak, házaikat elhagyván és azokat ellenség által elégettetvén, lakásaikat Keszthely városában mint bátorságos menedékhelyre vették, és a városi fegyverviselő polgárok számát szaporították”¹¹⁶ Az említett praediumok is, „mióta azon nevezetű helységeket a török elpusztította, a keszthelyi határhoz voltak kapcsolva”.¹¹⁷

A védelmi vonal legfontosabb várai Zala megyében is az uralkodó kezébe kerültek (Kiskomárom, Keszthely, Zalaegerszeg, Tihany). E végvárak kapitányait a király nevezte ki, de a várak melletti mezővárosok jogilag nem mentek át a király tulajdonába, hanem földesúri tulajdonban maradtak. De a földesúri hatalom jelentősen visszaszorult felettük, s fokozatosan a várkapitányok szerezték meg azt, ami korábban a földesurat illette.¹¹⁸

A pénz hiányában egyre csökkenő zsoldoshaderőt a Nyugat-Dunántúlon a XVII. században a földesúri magánhadseregek, az uradalmak katonaparaszttsága pótolta. Ezeknek a földesúri terhek jórésztől mentesítő kiváltságaik különleges helyzetet — fegyveres szolgálat ellenében elnyert szabadparasztai állapotot — biztosítottak a „második jobbágyság” rendszerében agyonsanyargatott jobbágyok között. A hajdútelepítő levelek leglényegesebb pontjai között szerepel, hogy semmi jobbágyi szolgálattal nem tartoznak a földesuraknak; földjeiket, házukat szabad tulajdonként bírhatják; szerepel továbbá a szabad eltávozás biztosítása, belső önkormányzatuk és bíraskodási fórumaik szabályozása. Ezek mellett helyenként hosszabb-rövidebb időre elnyerték a borkimérés jogát, a vámok és mészárszékek jóvedelmét.¹¹⁹

A katonai szolgálatért privilegizáltak széles rétege szakította szét a második jobbágyság kötelekeit, amely privilégiumaival új távlatot nyitott a paraszti osztályharc számára. A hajdú-típusú kiváltságolt telepek sok nyomát találjuk Zala megye török támadásoknak kitett határvidékén is.¹²⁰ A végváriak és szabad hajdúk — a „sze-

¹¹⁵ SZÁNTÓ IMRE: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541—1593. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 44.

¹¹⁶ ZmL KVL 1829.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ KBM Keszthely—Hévíz adattári anyag kijegyzése. VI. sz. leltárkönyv. T. 62 204. Tar Márton keszthelyi kapitány levele Batthyány Ádámhoz. Másolat.; RÚZSÁS LAJOS: i. m. 1968. 228; NAGY LÁSZLÓ: A végvári dicsőség nyomában. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp. 1978. 15—120.

¹¹⁹ ZIMÁNYI VERA: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Sz. 1960. 1—3. sz. 289.

¹²⁰ ZIMÁNYI VERA: Hajdúszabadság kedvezménye Zrínyi falvaiban. Irodalomtörténeti Közlemények, 1957. 125.; UŐ: i. m. Sz 1960. 1—3. sz. 286. s. köv.

génylegények” — gazdasági helyzete és életvitele a jobbágyokéhoz állt közelebb, de társadalmi tudatuk a nemesi rendbe sorolta őket.¹²¹

A XVII. században a keszthelyi végvárban is megjelentek a paraszttelken gazdálkodó és jobbágyi szolgáltatások helyett katonáskodó hajdúk. A török időkben Keszthely, mint katonai szolgálatot teljesítő „szabadlegények”-ből álló „belső város” (praesidium), tulajdonképpen úrbéri szolgálatmentességet élvezett. Ákosházy Sárkány János és Babocsay Ferenc kapitányok 1661-ben megengedték „az császár iratos szolgálóinak”, a vár zsoldos katonáinak „az keszthelyi határon kívül az szabad földön való marhalegeltetést...mind az faludi s mind az tomaji határban”.¹²² Az elhagyott pusztákon levő földeket és réteket a keszthelyiek kiirtották és szabadon használták. Minden városi lakosnak volt 10—15—20 hold „minden adózás nélkül szabadon birt” földje, s annyi rétje, hogy nemcsak elegendő szarvasmarhát és sertést, de még seregszámra birkát és kecskét is tartottak.

A keszthelyi végvári sereg tagjai kilencedet, tizedet nem adtak, hegyvámot nem fizettek. „...egy püspökség sem vehette meg keszthelyi lakosokon a 10-et, ámbár sok ízben impetáltattak (megtámadtattak — Sz. I.) eránta”.¹²³ Földjeiket szabadon adták-vették és hagyták másokra. Szabadon faiztak a Zámor, Várvölgy, Cserszeg és Rezi közt elterülő erdőben, sőt éltek a korcsmáltatás és mészárszéktartás jogával is.¹²⁴

Ugyanakkor a külső városiak (polgárvárosiak) szabályszerűen robotoltak, és legalábbis tizedet adtak, mert ők katonai szolgálatot nem teljesítettek.¹²⁵

A keszthelyi „vitélző rend” utódai — mint látni fogjuk — sokáig megőrizték régi katonai szabadságuk emlékét, amely később osztályküzdelmek során — újabb és újabb sérelmekkel társulva — újra és újra felszínre tört. A „belső városiak” úrbéri pereik során állandóan visszaidézték ezeknek a „boldog” időknek emlékét: „Keszthelyennek elötte már két századdal szabad véghelyi város lévén, s magát a török járma alul tulajdon erejével és fegyvereivel mindvégig megoltalmazta...és ámbár több compossessor (részbirtokos — Sz. I.) urak is birtak benne, de mégis a városnak nemcsak a territoriale, hanem a belső regale beneficiumokban (királyi kisebb haszonvételekben — Sz. I.) is közös ususunk (használatunk — Sz. I.) volt”.¹²⁶

A több birtokos sokféle megosztott és nem egy esetben vitás földesúri joga a XVIII. század elején nem adott lehetőséget a várossal szemben a határozottabb fellépésre. A részbirtokosok a környező falvak jobbágytelkei felett világosan elkülönítve rendelkeztek, ám Keszthelyhez nem tudtak hozzányúlni.¹²⁷ De a magyar nemességnek a Habsburgokkal a szatmári békében (1711) kötött kompromisszuma az országban állomásozó idegen katonaságra támaszkodva csakhamar szilárd támasztékot adott az addig még ingatag földesúri hatalomnak.¹²⁸

Az állandó hadsereg fenntartása — amely mint újabb teher nehezedett az ország

¹²¹ NAGY LÁSZLÓ: i. m. 1978. 51—52.

¹²² KÖSZEGHY SÁNDOR: (közl.): Keszthelyi rendtartás 1661-ből. MGtSz 1895. II. évf. 1. füzet, 63—64.

¹²³ OL FCsL Zalad. Nr. 1735.; OL FCsL Zalad. Nr. 2512. Keszthely, 1799. jan. 30. „...oppidani Keszthelyienses... nullam (sc. decimam — Sz. I.) praestanti probabilius ideo, quod dum praesidiarii fuissent, facto se opposuerint et decimam denegaverint”.

¹²⁴ KBM Keszthely—Hévíz adattári anyag kijegyzése. V. sz. leltárkönyv. M. 62 126. Városi mészárszék jog, 1649.; OL FCsL Zalad. Nr. 1025.; ZmL KVL Ürészéki ítélet Keszthely város ellen. 1818. május 4.; BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 120.

¹²⁵ DEGRÉ AJAJOS: i. m. 1964. 260.

¹²⁶ ZmL KVL Az T. N. Zala Vármegye kegyes színe elejbe nyújtandó alázatos Instantiája, többféle sérelmek megorvoslása végett Keszthely városi lakosoknak. Zalaegerszeg, 1816. júl. 1.

¹²⁷ DEGRÉ AJAJOS: i. m. 1964. 260.

¹²⁸ VÖ. WELLMANN IMRE: i. m. 1979. 100—101.

ném-nemes lakosságára —, az egykori végvárok vagy katonafalvak különleges katonai teljesítményét szükségteenné tette. A keszthelyi vár körül szolgáló szabad katonaelem a béke beköszöntésével — mint láttuk — jobbra mezőgazdálkodásra (szőlőművelésre) és kézműiparra tért át. A háborús idők megszűntével a Pethő család a hajdúkat, kik a török időkben katonai szolgálatot teljesítettek, a róluk elnevezett Hajdú (mai Bem József) utcában telepítette le.¹²⁹

A keszthelyi „belső városiakat” a török időkben a különleges hadiszolgálat fejében a földesurak mentesítették a robotterhektől. „De ha szolgáltak is valamit, bizonyosan nem másért, mint valamely különös beneficiumokért (haszonélvezetekért — *Sz. I.*), vagy az uraságtól nekik különösen adatott allodiális földek és rétek használatáért”. Ezt a szolgálatot csak árenda és készpénzfizetés helyett tették, melyet később, „habár tőlük azon beneficiumokat visszavette is (az uraság — *Sz. I.*), mindazonáltal szokása szerint élvén az alkalmatossággal, legalább vagy özvegyeiken, vagy árvaikon meg is vévén azon robotokat és lassanként ususába lépett és aképpen őket subjugálta”. (leigázta — *Sz. I.*)¹³⁰

A Mária Terézia-féle urbárium behozatala előtt a „házulések minéműsége”, vagyis a belsőség nagysága szerint 1—2—3—4—5 napot szolgáltak évenként. Ez a szokás a kuruc háborúk után kezdődött, s tartott 1745-ig, amikor Festetics Kristóf majorsági gazdaságának kiépítésével párhuzamosan igyekezett Keszthely lakosságát korábbi kiváltságos helyzetéből úrbéres színvonalra süllyeszteni. Az urasági tisztartó 1—2—3 gyalog napszámmal feljebb emelte szolgálatukat.¹³¹

Keszthelyen sokan voltak olyanok — nemesek és polgárok —, akik ingatlanaikat inscriptionális, azaz zálogjogon szerezték. Az ilyen ingatlanokat azonban a földesúr a zálogösszeg kifizetésével visszaválthatta. Amikor Festetics Kristóf a Pethő-örökséggel együtt megszerezte Keszthelyt, 1739. március 14-én felszólította Borsó Ferenc bírót, és általa az egész várost, hogy adják át neki, mint a Pethő család jussát öröklő földesúrnak, a régi keszthelyi földesuraktól adott kontraktuális, immunitális, vagy akármely névvel nevezhető szabadságlevelüket.¹³²

Festetics Kristóf értelmezése szerint a keszthelyiek kezén levő földek nemesi jóságok, részben irtásföldek, amelyek a várhoz, vagy az előző földesurak allodiumaihoz tartoztak, s amelyeket ők szolgálatok vagy adózások (cenzus) fejében elzálogosítottak, elcseréltek, átengedtek Keszthely nemes és nem-nemes lakóinak, sőt másoknak is.¹³³ Minthogy vajmi keveseknek volt tényleges privilégium a kezénél — hisz a végvári őrség privilegizált helyzete általában szokásjogon alapult —, a keszthelyiek nem akarták „a súlyos pernek kétséges kimenetelét” vállalni; inkább visszabocsátották a kezüknél levő jóságokat Festetics Kristófnak.¹³⁴ „...a keszthelyi lakosoktól,

¹²⁹ BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 95.

¹³⁰ OL FCsL Zalad. Nr. 2890.; ZmL KVL Úriszéki ítélet Keszthely város ellen. 1818. május 4.

¹³¹ OL FCsL Zalad. Nr. 2890.; ZmL KVL Úriszéki ítélet Keszthely város ellen. 1818. május 4. „Plateas Hajdu- ac Kerettes-utca vocitatas jam anno 1745 robotarias fuisse pater”.

¹³² OL FCsL Zalad. Nr. 1090.

¹³³ OL Dicalis conscriptio Comitatus Zaladiensis. Liber XLV. Tom. LIV. 54., p. 680—1696. „Praesidium Kesthel. Habet milites stipendiarios Nr. 70. Quorum perlustrando territorium, ibidem partim ad temporaneum usum, partim vero jure inscriptionali possiderent agrum...”; OL FCsL P. 275. IV. Községi iratok, 1353. csomószám. 2/g. Keszthely város úrbéri perei. XIX. sz. 1816. szept. 28.; ZmL KVL Úriszéki ítélet Keszthely város ellen. 1818. május 4.; BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 127.; KOPPÁNY—PÉCZELY—SÁGI: i. m. 1962. 36.

¹³⁴ ZmL KVL 1757. jún. 30.; SZÁNTÓ IMRE: A parasztság kisajátítása és mozgalmái a dunántúli Festetics-birtokokon 1711—1850. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1954. 67.; DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 263.

mint civilis, mint nemesi jussal birt földjeinkről szóló leveleinket az uraságh tisztjei elvették — emlékeztek vissza az utódok —, minden jussainkból kiforgatván”.¹³⁵

Így aztán „a régenten semmi földesuraság hatalma alá nem vettetett fegyverrel szolgáló és civilis szabad fundusokon lakó szabad nép” nem tudta megőrizni régi szabadságát és egykori privilégiumaiban gyökerezett jussait. 1740-ben már el kellett ismerniök a városi korcsmára vonatkozólag is a földesúri bormérés jogát; a nyári, jövedelmezőbb időszak (április 24—szeptember 30) bormérése után évi 30 forint árendát voltak kénytelenek fizetni.¹³⁶

1741-ben elkészült a keszthelyi robotjegyzék is, amely azokat a keszthelyi lakosokat, akiket 1715-ben még „armigeri libertini”-ként (fegyverviselő szabadosok) írtak össze, most már örökös jobbágyoknak nevezi. Összeírták azokat a jobbágyokat és zselléreket, akik a Keszthely kisebb birtokos uraitól vásárolt földekhez tartoztak. Így a „Bakó Farkas uramtul váltott részen” 49, „Polgár városon ugyan Bakó Farkas részihez” 17, báró Bakács Benedek örököseitől vett részen 21, báró Bakács Lukáctól vett részen 24, a Nyers család birtokán 5, a Czigány-gyep nevű utcán 17, a Felbert örökösöktől vett részen 6 jobbágy és zsellér volt, akik Keszthelyen laktak.¹³⁷

A Mária Terézia-féle urbárium bevezetése előtt nem volt sem urbáriumuk, sem kontraktusuk (szerződésük). Robotot „ház üléseiknek minémúségeikhez képest” szolgáltak a mezővárosiak; házhelyeikért néhány gyalog napszámot adtak, vagy azokat készpénzzel megváltották. Kilencedet sem adtak, csak azok, akik „a földesúr kilencedes földjeit szántották és aratták, az azokon való termésből adták meg az „igaz” kilencedet az uraságnak”.¹³⁸

Néhány gazdának bizonyos „pénzen vett” szántóföldjei is voltak, s azokat szabadon adták és vették. Ezek után az uraságnak semmiféle cenzust, sem kilencedet nem adtak, és semmiféle szolgálatot nem tettek.¹³⁹ Keszthelyi polgárok a szomszédos falvak területén — különösen Zsiden — örökáron rétet, szántót vásároltak. De Festetics Kristóf 1747-ben elrendelte, hogy a zsidiek váltsák vissza ezeket, minthogy ezek a földvásárlások csak zálogbavételnek minősítendőek. Sőt az ottani írtványokat is becsáron váltsák magukhoz.¹⁴⁰

Az eredmény — noha a visszaváltás elhúzódott — megint csak a keszthelyi polgárok egyik vagyonosodási útjának elzárása lett. A földesúr az úriszék előtt az „ex incapacitate possessorii” alapján azok ellen pert indított, akik e külső (zsidi, szántói és rezi) földeket önként nem adták vissza. Vagyis azon a címen, hogy a nem-nemesek jogilag képtelenek arra, hogy úrbéri terhektől mentes ingatlanokat birtokoljanak.¹⁴¹ „...minden pénzen vett földjei és réttyei a városiaknak a Méltóságos Uraság által pénzek letétele mellett tőlük el vétettek — panaszkodtak később —, s így tehát most már a keszthelyi lakosoknak bizonyos földje csak egy talpalatnyi sint”.¹⁴²

A keszthelyiek ajakáról már a Mária Terézia-féle úrbérrendezés előtt áradt a sok panasz: sérelmezték, hogy marháiknak legeltető helye határukban nem elégséges, mégis annak legjobb részét, a cserszegi erdőt az uraság tilossá tette. A vonós marháik

¹³⁵ ZmL KVL Az T. N. Zala Vármegye kegyes színe elejbe nyújtandó alázatos Instantiája többféle sérelmeik megorvoslása végett Keszthely városi lakosoknak. Zalaegerszeg, 1816. júl. 1.

¹³⁶ ZmL KVL Hiteles másolatok és eredeti iratok, 8. sz. Id. DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 263.; ZmL IV. 1/G. Sz. Keszthely, 1768. Responsa ad novem Puncta.

¹³⁷ KOPPÁNY—PÉCZELI—SÁGI: i. m. 1962. 263.

¹³⁸ ZmL IV. 1/G. Sz. 14. Keszthely, 1768. Responsa ad novem Puncta.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ ZmL Acta sedium dominalium. L. 8. Nr. 7.

¹⁴¹ DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 263.

¹⁴² OL FCsL Zalad. Nr. 2890. Keszthelyi városi adózó lakosok folyamodó levele a T. N. Vármegyéhez. Zalaegerszeg, 1807. ápr. 21.

legeltetéséért bizonyos szolgálatot követel az uraság. Akinek pedig juhái vannak, azok legeltetése fejében a bárányokból minden kilencediket az uraság számára viszik el.

„Semmiféle fájészásunk nincsen szolgálat nélkül” — panasztáltak a keszthelyiek. Az esztendei tűzifáért minden vonós marhára egy napi gyalog szolgálatot, egy szekér karóért, egy szekér vesszőért vagy póznáért egy-egy napi gyalog munkát kellett végezniök. Épületre való fáért pedig darab számra annyi napi kézi szolgálatot kellett végezniök, amennyit a tisztartók éppen akartak. A nád- és sásaratást sem engedte meg az uraság, csak feléből vagy szolgálatért.

A szőlők körüli „forduló helyek” és haszontalan dülők után hegyvámot kellett adniök. Az uraság szőlejeknek szedésére szedőket és csöbörhordókat kellett adniök mindaddig, amíg annak betakarítását el nem végezték. Hegyvám- és kilencedszedés alkalmával a vonós marha tartóktól a járandóságot addig ki nem vették, amíg a városból a szükséges hordókat ki nem szállították az uraságtól. A beszedett kilencedet és hegyvámot pedig a városba be kellett hozni. Akinek marhája nem volt, szekeret pénzen kellett fogadnia.

A hegyvám és kilenced beszedésekor minden szőlősgazdának 25 dénárt kellett fizetnie. A szőlőhegyen termett zöldségből, gyümölcsből és baromfiakból a hegy-mesterek a kilencedelő vagy hegyvámszedő tisztek számára „minden kérés és engedelem nélkül” vitettek. A gabonakilenced beszedésekor minden egyes kilencedes föld után egy-egy kéve pennaticum-gabonát és egy krajcárt kellett adniök.¹⁴³

A keszthely-polgárvárosiak nem urbárium vagy kontraktus szerint, hanem „bé vett szokásbul” szolgáltak, mióta a Festetics uraság „szárnya alatt” éltek. Az urbárium behozatala előtt bevett szokás szerint minden gazda, kinek marhája volt, marhával, kinek pedig nem volt, kézi munkával, némelykor minden héten két nap, némelykor pedig, „mikor legszorgosabb volt az Uraság munkája”, három nap, sőt egész hétig is szolgáltak. A robotot nagyrészt két marhával, de a szántást összefogva végezték, ha a föld nagyon kiszáradt. A roboton sokszor kenyeret és bort is kaptak az uraságtól.

A polgárvárosi örökös jobbágyok az úrbérrendezés előtt mindnyájan egész helyesek voltak; egy-egy mezőre 6 hold földjük és több-kevesebb szénát termő rétjük volt. Helyföldjeikből kilencedet nem adtak, ellenben minden helyes gazda konyhai ajándék fejében egy öreg tyúkkal, vagy a helyett két „tyúkfiaval” és 12 tojással tartozott az uraságnak.

A polgárvárosiaknak elegendő legelőjük és faizó erdejük volt. Korcsmáltatásuk Szent Mihály-naptól Szent György-napig tartott.¹⁴⁴

¹⁴³ OL FCsL Zalad. Nr. 1738. Keszthelyi lakosok Festetics Pálhoz. 1768.

¹⁴⁴ ZmL IV. 1/G. Sz. 14. Examen Incolarum Oppidi Keszthely Polgárváros. 1767. dec. 1. és 1777. jún. 10.

Festetics Kristóf Keszthely mezővárost — a volt katonavárost — a korábbi kiváltságos helyzetéből úrbéres színvonalra süllyesztette. „Az egész közönséges szegény község, esztendőről esztendőre, nagyobb és súlyosabb terhet nyakán hordozni tapasztalván — panaszkodtak a keszthelyiek 1766-ban —, már el annyira el szegényedett, hogy Felső Asszonyinak, N. Vármegye és Tek. Uraságod szolgálatjának végben vitelére csaknem alkalmatlanná lévén...”¹⁴⁵

Arra vonatkozólag nem rendelkezünk adatokkal, hogy ezeknek az úrbéri terheknek a bevezetése az 1740—50-es években élesebb ellenállást idézett volna elő Keszthelyen. De az elkeseredés azonnal kiröbbant, amikor a földesúr a mezővárosnak még a középkorból eredő szabad bíróválasztási jogát és önkormányzatát támadta meg.

Keszthely mezővárosban két különböző, úgymint nemes és nem-nemes előjáróság létezett.¹⁴⁶ A nem-nemes *communitas*nak volt egy bírása, 12 „öreg” és 12 „kis” esküttje. A városi magistrátus a lakosok bármínemű pöreit „minden különbség nélkül” folyamatba vette, el is végezte anélkül, hogy valaha is akármelyik földesúr uriszékre fellebezte volna azokat. A városbíró választásába egyik birtokos úrnak sem volt semmiféle befolyása.¹⁴⁷

A Festeticsek földesúri hatalmának kiépülése és megszervezése a mezővárosi önkormányzat válságát hozta. Festetics Kristóf és utódai törekvése a XVIII. század folyamán oda irányult, hogy az előjáróságot saját érdekeik szolgálatába állítsák. A földesúri hatalom Keszthely mezőváros működését ellenőrzése alá akarta vonni. Arra törekedett, hogy a mezőváros bírása és egész előjárósága a földesúri felsőbbség gazdasági kiszolgálója, képviselője legyen.¹⁴⁸

Festetics Kristóf 1765-ben megszüntette Keszthely mezőváros szabad esküdtválasztási jogát. Három megüresedett esküdti állásra saját három emberét jelölte. A városi tanácsnak tehát csak az a feladat jutott volna, hogy a kinevezetteket megeskesse és hivatalukba beiktassa. Az 1765. május 11-én tartott tanácsülés azzal az indokolással utasította el a földesúr felhívását, hogy öregesküdti hivatalra csak olyan személyt szoktak választani, aki már kisebb tisztséget viselt. Különben is a földesúr jelöltjei közül kettő alig tud magyarul, így az ügyfelek panaszait meg sem értik. Helyettük három régi „kisesküdtet” — Szűcs Pált, Pais Mihályt és Kocsis Jánost —, a maguk köréből kiemelt magyarokat választották meg, és kérték azok megerősítését.¹⁴⁹

¹⁴⁵ OL FCsL Zalad. Nr. 1678d. Keszthelyi község Festetics Kristófhöz. 1766.

¹⁴⁶ OL FCsL P. 275. IV. 2/g. Községi iratok, 1353. csomószám. Keszthely város úrbéri perei. XIX. sz. 1838.

¹⁴⁷ ZmL Processus sedium dominalium. Fasc. 3. Nr. 12.; IVÁNYI EMMA: A földesurakat kiszolgáló parasztok. In: SPIRA GYÖRGY (szerk): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952. 101—117.

¹⁴⁸ KÁLLAY ISTVÁN: i. m. 1980. 300.

¹⁴⁹ ZmL KVL 1765. május 11. és 1829.

A felháborodott földesúr azt írta a tanácsnak: „...az Keszthely város község vakmerőségén eleget nem tudok tsodálkozni”.¹⁵⁰ Festetics Kristóf az említetteket nem ismerte el esküdteknek, de legalább részben kénytelen volt engedni a szembe-szegülő városnak. Nem erősítette meg ugyan a tanács által választottakat, de új jelölést tett, mégpedig hét embert kandidált a három helyre. Jelöltjei közül azonban négy német mesterember volt; a kőműves mester, az üveges mester, a kőfaragó mester és az öreg kötélgyártó mester. A jelöltek közül kimaradt az eredeti földesúri jelöltek egyike, viszont bekerült a város jelöltjeinek egyike. Részben tehát mégis a város akarata érvényesült, bár az is igaz, hogy a tanács által választottak egyikét még a városból is kitiltotta a földesúr.¹⁵¹

A nép az újonnan megválasztott előljárókban jogainak áruöljét, s az uradalom csatlósát tekintette, akik „nem a szegénységnek hasznát szomjúhozzák, hanem ellenben magokat hizlalják”.¹⁵²

A földesúri hatalmaskodások a szabadsághoz szokott keszthelyi nép körében nagy elkeseredést idéztek elő. Az 1766-ban már Vas és Zala megyében széles körben feltámadt jobbágyi ellenállás a keszthelyi szegénységet is mozgásba hozta.¹⁵³

Fellépésük formailag a városi tanács ellen irányult. Mivel a bíráik és esküdtjeik „már hat bíróságtul fogva soha számot nem adtak, a szegénységet megvilágosítani nem kívánták”, — most számadásra akarták őket kényszeríteni.¹⁵⁴ Kifogásolták, miért vették ki az egész városnak majdnem harmadrészét a királynő szolgálata alól (az állami adó fizetése alól), miért nem vették le a porcióból a katonatartás kiadásait, miért fizettetnek a szinte állandóan katonasággal terhelt várossal majd kétannyit a rájuk rótt dikákon kívül, és ezt a pénzt hová fordították? Ugyancsak mire használták fel öt korcsma és egy mészárszék hozadékát? Hogy merték maguk között felosztani a múlt porció beszédésekor a községnek a vármegyétől visszahozott 200 forintját? Miért mentettek fel egyeseket a forspontozás és a katonatartás terhe alól?¹⁵⁵

A földesúri és állami hatalmat képviselő előljáróság és a keszthelyi köznép ellentéte világos példája annak, hogy a feudalizmuson belül a különböző szolgáltatásokkal is széttagolt mezővárosi rétegek éppen a különböző gazdasági helyzet következtében az osztályharcot bonyolultabbá teszik; már itt sem lehet leszűkíteni pusztán a jobbágyoknak a földesúr elleni osztályharcára. Itt a mezőváros egyes rétegein belüli ellentétekről is szó van. Keszthelyen nem hiányzott az a forrongó mezővárosi p'ebejus-elem — „a községnek alla és szegénye” —, amely a felkelt jobbágyárnak szövetségese lehetett volna.¹⁵⁶

A mezővárosi szegénység osztályharcának megszervezője és hangadója Kenyeres Péter prókátor volt, aki „a népséget fölzendítette, hogy ezentúl bírójuknak ne ösmer-ték az előbbeni bírójukat, notáriusukat, esküdtteit”.¹⁵⁷

¹⁵⁰ ZmL KVL Festetics Kristóf consiliarius levele a tanácshoz. 1765. május 11.

¹⁵¹ ZmL KVL 1765. május 11. Festetics Kristóf válasza az esküdtválasztás ügyében.; BONTZ ÖZSEF: i. m. 1896. 121.; DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 263—264.

¹⁵² OL FCsL Zalad. Nr. 1678d. Keszthelyi község instanciája Tolnai Festetics Kristófhhoz. 1766. május 18.

¹⁵³ VÖRÖS KÁROLY: Az 1765—66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In: SPIRA GYÖRGY (szerk): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 7111—1790. Akadémiai Kiadó, Ep. 1952. 299—385.; SZÁNTÓ IMRE: i. m. 1954. 69—78.; DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 264.

¹⁵⁴ OL FCsL Zalad. Nr. 1678d. Keszthelyi község Festetics Kristófhhoz. 1766. május 18.

¹⁵⁵ OL FCsL Zalad. Nr. 1678d.

¹⁵⁶ SZÁNTÓ IMRE: i. m. 1954. 83—87.

¹⁵⁷ OL FCsL Missil. Festetics Kristóf fiához, Pálhoz. Keszthely, 1766. május 31.

„Ennek indétója vala Kenyeres Péter
bizzattya kösséget mindent eszesen mer,
minden hozzá jövő okos tanácsot nyer.
Nála az igasság, mind a Decretumot,
suttomban heverő a Tripartitumot”¹⁵⁸

Kenyeres Péter úgy kezdett hozzá a tanács elleni „hadjárathoz”, hogy a lakosok között pénzt (collectát) gyűjtött, és összeszedve a bizonyítékokat a tanács ellen, Bécsbe készült, hogy a királynő előtt is leleplezze a bírók és esküdtek bűnös üzelmeit. A keszthelyi szegény adózó nép érdekében nyolc pontban tervezetet dolgozott ki, amelyben felelősségre vonta a földesúri érdekeket szolgáló bírót és esküdteket:

„1. Feleljen a bíró és esküdtek, hogy a Keszthelyen lakozó cigányok miért nem fizetnek a királyi kincstárba, továbbá a megyei perceptorális kasszába? Miért nem fizetnek porciót? Ki fizette helyettük a rájuk eső részt?

2. Festetics Kristóf konvenciócs cselédei, a hajdúk, vincellérek, béresek, molnárok, ácsok, kovácsok, mészárosok stb., sem porciót nem szolgáltatnak, sem a katonaság tartásában nem vesznek részt. E konvenciócsok száma Keszthelyen eléri a nyolcvanat. Az ezekre eső terheket már 25 év óta a szegény nép kényszerül viselni. Hány forinttal károsodott ezzel az adózó nép? Adjon erről számot a bíró és a tanács!

3. Miért mentesek a mészárosok a királyi katonaság tartásától? Erre azt felelhetik, hogy nem mentesek, hanem a katonatartást megfélelő készpénzben fizetik. De ezeknek a feleletét a nép így fogja megvilágosítani: hogy a nép is megfizeti készpénzben, csak mentesítsék őt is a mindennapi tartástól és munkától, mint a mészárosokat. Így akarja a nép!

4. Mennyi összesen a városra kivetett megyei közteher? És mennyit vet ki a tanács a városra? Vajon többet, vagy kevesebbet? Ha többet, hova teszi a többletet? Válaszoljon erre a bíró és a tanács!

5. Hova lesz a városi korcsmák haszna? Válaszoljon arra is, hogy évenként hány urna bort mérnek ki a korcsmákban? S ezt a bort hány forintért veszik a keszthelyi lakosoktól, és mennyiért méretik ki?

6. Miért van e nyomorult városban 12 esküd? S ezeknek sem szokásaik, sem tanultságuk nem olyan (Festetics német telepesei — Sz. I.), hogy a hazai törvények alkalmazásával a kérelmezőknek igazságot tudnának szolgáltatni. Sokat mondok, ha a bíróházat évenként kétszer-háromszor felkeresik. Miért nem fizetnek az esküdtek porciót? Miért nem tartják ők is a királyi katonaságot, miért nem szolgálnak forspontot? Élnek a város ölén, mint a nemesek. Azt kívánja a szegény adózó nép, hogy a megyében fekvő többi városokhoz hasonlóan ezek is fizessék a többi lakosokkal egyetemben mindazokat a terheket, amelyeket az egész nép kényszerül viselni.

7. Miért nem a megye megállapítása szerint vetik ki a porciómennyiséget? Egyikre többet, másira kevesebbet vetnek ki, ahogyan nekik tetszik. Egyiket mentesítik, másikat sújtják. Pl. Tütő Ferencet ebben az évben a katonatartástól minden különösebb ok nélkül felmentették. Kérdezzük tőlük, miért cselekedték ezt?

8. Miért nem fizetik ki azoknak a fuvarbérét, akik a királyi szabályzat szerint teljesítették a forspontot? De nyugtát sem adnak róla. Kétségkívül saját erszényükbe rejtik, és a szegény népet károsítani törekednek”.¹⁵⁹

Kenyeres Péter, a szegény keszthelyi adózó nép szószólója, először barátilag

¹⁵⁸ VÖRÖS KÁROLY: A keszthelyi parasztmozgalom verses leírása. Irodalomtörténet, 1952. évf. Erős parasztellenes hangjából Vörös Károly arra következtet, hogy esetleg valamelyik uradalmi hivatalos munkája, aki azonban szemtanú és a várost alaposan ismerő személy lehetett.

¹⁵⁹ OL FCsL Zalad. Nr. 1882c. Proiectum miserae contribuentis plebis Keszthelyiensis.

figyelmeztette a városi tanácsot a visszaélésekre. Ekkor a tanács erélyes lépésre szánta el magát. Jankovics István keszthelyi plébános a tanács megkeresésére nemcsak a Szent Márton egyházának telkéről akarta elűzni Kenyerest, ahol szülei laktak, s elődei is mindeddig békességesen éltek, hanem öreg szüleivel együtt Keszthely városából is. Erre a lépésre azonban mégsem került sor, mivel a tanács más utat keresett és talált a prókátor elnémitására.

„Azért Tanácsi közt vette azt Czéllához,
hogy mindenek előtt mennyen az Urához,
a nagy Tekéntető Föstetics Kristófhoz,
Fölséges Asszonyunk eő Tanácsossához.»

Festetics Kristóf, aki úgy ítélte meg, hogy „ezen zenebonáskodás látszatik Fölséges Fejedelmünk ellen pártütésnek lenni”,¹⁶⁰ azt a tanácsot adta a bírónak és esküdteknek, hogy az alispánhoz forduljanak, „mert nincsen Pap ucza (Kenyeres utcája — Sz. I.) bírásához kötve, ebben törvényt tenni nem fér hatalmához”. Így is történt. Forintos Gábor, Zala megye alispánja, a városi tanács feljelentése alapján minden vizsgálat nélkül elfogatta a vármegye katonáival a prókátort, mint a „közbéke megzavaróját”, s keményen megkötözve 1766. április 19-én maga elé vezettette. A keszthelyi szegény nép „Hajnali Csillagá”-nak elfogatásával zárult le a mozgalom első szakasza.

Kenyeres Péter elfogatásának híre gyorsan szétfutott a városon. Éjszaka 11 óra tájban feltámadtak a bíró ellen, házára ütöttek; szobája, udvara tömve volt emberekkel, akik dorongokkal és más eszközökkel fegyverkeztek fel. Ilyen szavakkal támadtak a bíróra: „Te vagy az a gaz ember, hazug, huncfut, a ki elárultad a mi igaz emberünket. Kötözzük meg, mint a disznót, vigyük el, nem vagy bíránk, hanem szolgánk!” A bíró könyörgésre fogta a dolgot; nem is nyúltak hozzá, ellenben kikérték tőle a város dobját és eltávoztak.

1766. április 20-án a „községnek alla és a szegénye” a város bíráját, esküdteit, nótáriusát, perceptorát megfogatta, és „dobszóval, lármával kit láncra, kit vasra vert, kit kalodába tett”.¹⁶¹

„Hozzák kalodát is hamar piacra,
Esküttek számára bizony nem is másra,
had nyögjenek abban Község látására”.

Addig nem voltak hajlandók kibocsátani a városi tanácsot, míg az alispán haza nem ereszti kedvelt prókátorukat. Kijelentették, hogy az esküdteket és a nótáriust „kötözve, durungokon viszik Egerszegre, ott Kenyerest megszabadítván, ezeket hagyják helyében”.¹⁶² A megrémült vármegye, hogy a nagyobb bajt elkerülje, kénytelen volt Kenyerest szabadlábra helyezni.

A kiszabadult prókátor latin nyelvű beadványt írt a királynőhöz, amelyben részletesen elpanaszolta a rajta elkövetett sérelmeket. De elmondta azt is, hogy a szegény keszthelyi adózó népet a bíró és az esküdtek a porcióztatással már 25 év óta rendkívüli módon károsítják, csalják. Festetics Kristóf pedig, akinek Keszthelyen 80, négy másik uradalmában vagy 100 konvenció s cselédje sem a porcióban, sem a katonatartásban nem vállal részt, a királyi kincstárt több ezer forinttal megkárosította. Prókátori személyén esett sérelmének orvoslására arra kérte a királynőt, hogy a csa-

¹⁶⁰ OL FCSL Zalad. Nr. 1678d.

¹⁶¹ OL FCSL Missil. Festetics Kristóf fiához, Pálhoz. Keszthely, 1766. május 31.

¹⁶² ZmL Közgy. ir. 1766. júl. 14-ik közgy. Nr. 16.; DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 264—265.

ládjának 1654. október 10-én III. Ferdinánd királytól kapott armálisát (nemesi címerlevélét) erősítse meg, vagy új nemeslevelet adjon neki; vegye fel a nemesek sorába.¹⁶³

A Helytartótanács Kenyeres ügyében leiratot intézett a vármegyéhez és vizsgálatot rendelt el. A vármegye bizottságot küldött ki, amelyet Kenyeres kért a bírói számadások felülvizsgálatára. Az öt tagból álló megyei bizottság elnöke a szántói járás főszolgabírája, Hertelendy György volt. Bemutatták előtte a bírót, a perceptor, a borbírák stb. számadásait. A számadásban több kisebb kifogást talál a bizottság. Hibáztatta azt is, hogy Festetics szolgálait kihagyták az adólajstromból. Egészében azonban a vizsgálat eredménye természetesen nem lehetett kétséges; a vármegye szükségesnek érezte, hogy főleg az újrakezdeti mozgalomra való tekintettel az előjárók tekintélyét minden módon erősítse.¹⁶⁴

A Keszthelyre kiküldött bizottság jelentését Zala megye 1766. július 14-i közgyűlése tárgyalta, ahol Festetics Kristóf is személyesen megjelent. Felszólalásában azt állította, hogy az ő konvenciók szolgáinak nem Keszthely mezővárosán, hanem Keszthely—Polgárvárosán van adó alá vethető vagyona, de nem ellenzi, hogy őket az adófizetők lajstromába bejegyezzék. A közgyűlés a vizsgálóbizottság jelentését megjegyzés nélkül felterjesztette a Helytartótanácsához. Egyben felhívta a figyelmet arra, hogy Kenyeres Péter nem nemes, nem kell tehát túrni, hogy ügyvédsége jogcímén büntetlen maradjon. A nemesi vizsgálat kedvezőtlen döntése nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy a vármegye Kenyerest mint lázítót tartotta számon.¹⁶⁵

Kenyeres Péter ügyének tárgyalásáig is börtönbe vetették. A megyei ítélőszék a lakosoktól összegyűjtött pénzek visszafizetésére ítélte, megfosztotta az ügyvédi gyakorlat folytatásának jogától, s mindaddig nem helyezte szabadlábra, amíg az Udvar az ítéletet jóvá nem hagyta.

Festetics Kristófnak hamarosan alkalma kínálkozott a Pap utcaiak megbüntetésére, akiknek „az egy ház helyeiken kívül” (a plébános fundusán) egyebük sem volt. Amikor azt kérelmezték a földesúrnál, hogy pusztáiból és egyéb „tiltott” földjeiből továbbra is juttasson nekik megmunkálásra, az uraság elzárkózott kérésük elől. Szemükre vetette, miként hálálták meg jóakarátát azzal, „hogy az város Bírójára s Eskütteire föl támadván s ártatlanul motskossan megfogodozván meg böstelenéttették és az egész Országban motskos és tsúnya hírt szerének Keszthely városának.”¹⁶⁶

A keszthelyiek továbbra sem engedelmeskedtek a földesúr tetszése szerint eljáró bírónak, aki szívesen letette volna hivatalát, ha arra engedelmet kapott volna, hisz — szerinte — „úgy sem fogadják a szavát”. A városbeliek a fenéki rév töltését nem az uraság, hanem a vármegye rendelkezéséből tartották karban, ennek fejében más utak csinálásától mentesültek. Minthogy azonban a rév töltését nagyobb részben ők maguk csinálták, elvárták volna, hogy a révpénz fizetése alól valamiféle könnyítésben részesüljenek.¹⁶⁷ Ezért amikor a bírót 1766. június 9-én a fenéki híd mellett levő töltés kijavítására rendelte őket, „dobütéssel új támadást tettek”; nem mentek munkára. Bírójukat agyon akarták verni, hogy miért parancsolta őket Somogyba pallófaragásra. Az öregbíró házánál minden éjszaka lesték.¹⁶⁸

¹⁶³ OL FCsL Zalad. Nr. 1682c.

¹⁶⁴ ZmL Közgy. ir. 1766. júl. 14-iki közgy. Nr. 16.; Uo. 1766/67. p. 403—404. „...plebem et communitatem Keszthelyensem contudiosa schaedula contra iudicem loci scripta ad seditionem tumultum concitaverit”.

¹⁶⁵ ZmL Közgy. jkv. 1766/67. p. 433—434.; Uo. Investigationes nobilitares. Fasc. 9. Nr. 5.; DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 265.

¹⁶⁶ OL FCsL Zalad. Nr. 1698.; Uo. Nr. 1706.

¹⁶⁷ OL FCsL Zalad. Nr. 1738.

¹⁶⁸ OL FCsL Zalad. Nr. 1682c. Juranics József levele Festetics Kristófhhoz. Keszthely, 1766. jún. 9—10.

A Kenyeres Péter által vezetett mozgalomban egyesült Keszthely egész lakossága. Az általa támasztott követelések — az adó arányosabb elosztása és a városi tanács leváltása — főleg a vagyonosabbak érdekét szolgálta ugyan, de Kenyeres kiszabadítása érdekében elsősorban a szegénység lépett fel. Egészében véve azonban a mozgalom legszomorúbb eredménye az lett, hogy a városi tanácsot teljes egészében a földesúr mellé állította éppen abban az időben, mikor Mária Terézia urbáriumának végrehajtásához fogtak.

A keszthelyi mezővárosi polgárság gazdasági és jogi alásüllyedésének végére Mária Terézia urbáriumára tett véglegesen pontot, mely földesúr és úrbéres paraszt között semmilyen más társadalmi kategóriát nem ismert.¹⁶⁹ Az új jobbágyszolgáltatások megállapítása során a városi tanács nem mert fellépni a földesúr ellen, sőt — mint láttuk — nála keresett oltalmat a lakosság közvéleményével szemben. Ennek következménye pedig az lett, hogy Keszthelyről szabályos úrbéri tabella készült. Hiába fordult a mezőváros Festetics Kristófhoz azzal a kéréssel, hogy „a régi állapotukban” tartsa meg őket, vagy pedig adjon olyan kontraktust, amely mellett mind a földesúr szolgálatára, mind az állami terhek viselésére, mind pedig a maguk „táplálására” is alkalmasabbak lehessenek.¹⁷⁰

A mezővárosiak szolgálatját nem a házak vagy a kertek nagyságához mérten szabta ki az urbárium, „hanem csupán az zsellér ház ülésétől”.¹⁷¹ Vagyis Keszthely mezőváros lakosait az urbárium behozatalakor — a nemeseken kívül — zselléreké minősítették, évi egy forint cenzus-, kilenced- és tizedfizetési kötelezettséggel, évi 18 napi kézi robottal, félévi bormérési joggal. Egy 1768-ban kelt vizsgálat szerint az uradalom panaszt emelt a „nyakas” és „fejeskedő” keszthelyiek ellen, mert közülük egyesek elhanyagolták megadni az egy forint cenzust, és leszolgálni az urbáriumban megszabott kézi robotot.¹⁷²

Az uraság annyi könnyebbséget adott, hogy a zselléreket illető urbarialis szolgálat helyett bizonyos készpénzbeli fizetést vett. Egyesek (főként az iparosok) házhelyeik után — *titulo census fundi Domalis* — 4 forint 22 krajcárt fizettek, mások pedig a „félrébb való apró-csöprő házaktul” ki több, ki kevesebb napszámot szolgált.¹⁷³ Festetics Pál — a keszthelyiek ellenállásától kényszerítve — kénytelen volt „kinek kinek napi számát alább szállétani”.¹⁷⁴ Mikor pedig az uraság a földek terméséből nemcsak a kilencedet, de a tizedet, illetve a kettő helyett az ötödöt követelte, a keszthelyi mezővárosi lakosok arra készültek, hogy elhagyják földjeiket. Erre az uraság elállt szándékától, és a kilenced mellett maradt.¹⁷⁵

Keszthely mezővárosiaknak a dolog természeténél fogva sem föld, sem pedig rét nem járt, ami földet pedig az urbárium behozatala előtt bírtak, azok cenzuális- vagy irtásföldek és -rétek voltak, melyeket az uradalomnak az ország „élő” törvénye szerint jogában állt visszaváltani, és vissza is váltotta.¹⁷⁶ Az irtásföldek ugyanis nem tartoztak a telekhez, semmiféle adó nem terhelte, általában csak kilencedet adtak róla az uraságnak. Az irtásföldek elszedését Festetics Kristóf már az úrbérrendezés előtt

¹⁶⁹ Vö. VARGA JÁNOS: Jobbágyrendszer a feudalizmus kései századaiban 1556—1767. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969. 523.; WELLMANN IMRE: i. m. 1979. 101.

¹⁷⁰ OL FCSL Zalad. Nr. 1738. Keszthelyi lakosok Festetics Pálhoz. 1768.

¹⁷¹ OL FCSL Zalad. Nr. 1738.; Uo. Zalad. Nr. 2890. Keszthely városi adózó lakosok a T. N. Vármegyéhez nyújtandó alázatos folyamodó levele. 1807. ápr. 21.

¹⁷² ZmL IV. 1/G. Sz. 14. Keszthely. Extractus synopticus Investigationis pro Anno 1768. per D. Ord. Judlium Georgium Hertelendy peractae.

¹⁷³ ZmL KVL Keszthelyi lakosok instanciája a vármegyéhez. Egerszeg. 1816. júl. 1.

¹⁷⁴ ZmL IV. 1/G. Sz. 14. Nr. 20. Keszthely, 1770. jan. 7.

¹⁷⁵ ZmL IV. 1/G. Sz. 14. Keszthely, 1770. aug. 20.

¹⁷⁶ OL FCSL Zalad. 28 290.

megkezdte, minőségük szerint csekély összeget fizetett értük, majd egy részét telki földekké alakította, másik részét pedig saját birtokához csatolta.¹⁷⁷

Hiába fordultak a keszthelyiek Festetics Kristóf fiához, Pálhoz, hogy könnyítsen úrbéri terheiken. A földesúr határozottan tudomásukra hozta, hogy „Ő Felsége által rendeltetett mód szerint tractáltassanak”. Könyörületességet — szerinte — nem érdemelnek, mert még ő sem feledte el a keszthelyieknek „üdvözült édes Atyáinkhoz mutatott gorombaságukat, s vakmerő indulatukból származott garázdaságukat”.¹⁷⁸

Mária Terézia úrbérrendezése a keszthelyi mezővárosiak számára a lesüllyedés útját nyitotta meg.¹⁷⁹ A lakosok a vármegyéhez, majd a királyi biztoshoz fordultak orvoslásért, de eredményt nem tudtak elérni. Minden fórumon azt a választ kapták: alkalmazkodjanak az úrbéri szabályokhoz, vagy pedig lépjenek szerződésre a földesúrral.¹⁸⁰

A mezővárosnak ezt az időszakát a lakosság konok és elkeseredett ellenállása jellemezte a földesúri hatalommal szemben. Bontz József megemlíti, hogy a keszthelyiek annyira elkeseredtek, hogy 1768. július 21-én éjjel a kigyulladt városi korcsma oltását is megtagadták, csakhogy leégjen a földesúr szomszédos korcsmája is. A tűz a városi mészárszék és az uradalmi vendégfogadó felé terjedt. Az összesereglett keszthelyiek ölbetett kézzel nézték a tűz terjedését, és várták, hogy fog lángot az uradalmi vendéglő is. Az oltásra noszogató uradalmi tiszteknek azt válaszolták: „Hadd égjen, elég füstpénzt kap a Festetics!”¹⁸¹

A hajdani végvár körül szolgáló szabad katonaelem utódai Keszthelyen is megpróbáltak harcolni a lesüllyedés ellen. A szabadparashti vívmányokat azonban a Habsburg-hatalom és a magyar uralkodó osztály közös összefogással erőszakosan felszámolta a XVIII. században.¹⁸²

Keszthely-Polgárváros lakóit a Mária Terézia-féle úrbérrendezés alkalmából telkes jobbágyoknak nyilvánították, akiket ígás munkák végzésére köteleztek. Az úrbérrendezés során 18 egész telkes jobbágyot vettek számba. A jobbágyhely belsősége 2 pozsonyi mérő (1 magyar hold), a külsőség pedig 20 hold szántóföldet és 8 szekérre való rétet tett ki. A kilencedet természetben adták. A földesúrnak járó adózásuk: 1 forint árenda, 1 öl tűzifa megvágása, 6 font fonás, 1 icce kifőtt vaj, 2 kappan, 2 csirke és 12 tojás. A polgárvárosiak az uraságnak járó kilenceden kívül búzából, kölesből és egyéb termékekből tizedet is adtak. A pálinkafőzés után évenként 2 forintot fizettek. Ugyanekkor 27 szabad menetelű házas zsellért is feljegyeztek Polgár városban, akik évenként 1 forint árendát fizettek, és évi 18 gyalog napot szolgáltak.¹⁸³

A keszthelyi mezővárosi lakosok már az úrbérrendezés korában panaszkodtak-hogy „elegendő legeltetőnk nem lévén, kéntelenítettünk kivált vonyós marháinkat a körül levő méltóságos uraság pusztáira kibérelni”.¹⁸⁴ Keszthelynek volt legelője a török által elpusztított faludi helység erdején is, de „a városi hivtelen előljárók gon-

¹⁷⁷ SZÁNTÓ IMRE: i. m. 1954. 54—55., 62.; PETÁNOVITS KATALIN: i. m. 1981. 8.

¹⁷⁸ OL FCSL Zalad. Nr. 1738.

¹⁷⁹ ZmL KVL Regulatio urbarialis Polgárváros, 1768. május 2.

¹⁸⁰ VÖ. R. VÁRKONYI ÁGNES: A mezővárosok történetének historiográfiája, különös tekintettel Szeremlei Sámuel működésére. In: Vásárhelyi Tanulmányok V. Kiadja: A Hódmezővásárhelyi Városi Tanács V. B. Művelődési Osztálya. 1974. 19.

¹⁸¹ BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 125.

¹⁸² VARGA JÁNOS: i. m. 1967. 104.; MAKKA LÁSZLÓ: A kései feudalizmus korának története a magyar történelem egyetemi tankönyvében és „rövid összefoglalása”-ban. TSz XI. évf. (1968) 1—2. sz. 127.; BÁNKUTI IMRE: A szatmári béke. Sorsdöntő történelmi napok 6. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 139.

¹⁸³ ZmL IV. 1/G. Sz. 14. Examen Incolarum oppidi Keszthely Polgár Város. 1777. jún. 10.; BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 125., 141.; KOPPÁNY—PÉCZELY—SÁGI: i. m. 1962. 37—38.

¹⁸⁴ OL FCSL Zalad. Nr. 2890.

datlansága” miatt innen is kiszorultak.¹⁸⁵ Az ún. Sömögyében levő szabad csordabeli egelőjüket „az uradalmi tisztség eleven kerttel befoglaltatván, és így a régi szokotti egelőiknek jó darab részét elfoglalta és tilossá tette”.¹⁸⁶

A keszthelyiek 1769. június 10-én több pontból álló sérelemlistát terjesztettek elő, amelyben elpanaszolták, hogy az uraságnak eddig a termés kilencedrészét kellett leadni, de most már harmadában engedik szántani földjeit. Maguknak elegendő réteik nincsenek, az uraság meghatalmazottja pedig az eddig feléből kaszáltatott rétek helyett egy darab zsombékos, sástermő bozótot mutatott, hogy feléből kaszálják. Ugyanakkor a legelő kisebb lett a parlag mező eltiltása folytán.

A város határában levő erdőben csak egy szál vesszőt sem vághatnak, még kevésbé tűzifát, hanem csak egy mérföldnyire hasogatatlan dőlt vagy rothadt fára adnak engedélyt úgy, hogy minden öt szekér után egy napi marhas, vagy két napi kézi szolgálatot kell az uraság részére végezni. Bár az uraság a lakosság könyörgésére — mint láttuk — megígérte, hogy a házaikra esett napszámokat a mesteremberektől, öregektől, özvegyektől és más érdemes személyektől készpénzben veszi fel, az uradalom mégis minden embert személyválogatás nélkül kézi munkára hajtogatott.¹⁸⁷

A nagyarányú urasági birkatenyésztés következtében megszűkített közlegelők, a növekvő gyapjúexport miatt nekilendült legelőrablások már a XVIII. század utolsó harmadában elkeserítették a mezővárosiakat. De sérelmezték azt is, hogy „a mostani grófi familia és annak tisztjei mindenféle mesterséges utakon magukhoz csigázták a városi ügyeknek elintézését”. A tisztek beleavarták magukat a bírónak évenkénti választásába, s ők „húzták” a pöröket fellebbezés útján az úriszékre. Így azután „a magistratust minden eddig való activitasabul ki vetköztették”.¹⁸⁸

¹⁸⁵ ZmL KVL 1816. júl. 1.

¹⁸⁶ OL FCsL Zalad. Nr. 2890.

¹⁸⁷ OL FCsL Zalad. Nr. 1775.; Uo. Zalad. Nr. 1738.; Uo. Zalad. Nr. 1735.; Uo. Zalad.

Nr. 2890.

¹⁸⁸ ACSÁDY IGNÁC: i. m. 1896. 391.; DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 262.

A FÖLDVAGYON TOVÁBBI ÖSZPONTOSULÁSA
A GRÓF FESTETICSEK KEZÉN

Festetics III. Pál (1722—1782), a későbbi hercegi család őse, a nagyszombati egyetem elvégzése után a lipcei egyetemen folytatta tanulmányait, ahol éppen akkor tanított a nagyhírű irodalmi reformátor, Gottsched.¹⁸⁹ Hazatérve szintén megyei szolgálatban kezdte közéleti pályafutását. Mint Sopron vármegye alispánja és az 1751. évi országgyűlés követé, ugyancsak tanújelét adta, hogy hű maradt őseinek mindig Bécs érdekeit követő politikájához. A jutalmazás nem is maradt el; Mária Terézia 1756-ban a bécsi Udvari Kamarához nevezte ki tanácsosnak, és a bányászati ügyek intézésével bízta meg.

1762-ben az Udvari Kamaránál a magyarországi pénzügyigazgatásnak lett az előadója. Ekkor már Mária Terézia bizalmas magyarországi emberei, a felvilágosult abszolutizmus első garnitúrája közé tartozott, kinek tanácsát a királynő nem egyszer kérte ki a magyar rendekkel szemben folytatott politikájával kapcsolatban. Az Udvari Kamaránál teljesített szolgálataiért — hivatali érdemeikért — 1772-ben a nagy vagyon mellé grófi címet is kapott maga is utódai részére, s ugyanakkor a Magyar Kamara alelnökévé nevezték ki.¹⁹⁰

Bár III. Pál rövid ideig (1768—1782) volt a Festetics-birtokok ura, nagy elfoglaltsága ellenére is azon fáradozott, hogy birtokain nagyobb haszonnal gazdálkodjék, mint elődei. Apja halála után azért alkalmazott új tiszteket a régiek helyébe, hogy jövedelmét növeljék. „Remélem — mondta —, hogy azok talicskán tolják a pénzt az uraságnak”.¹⁹¹ Különösen a méhészet és a selyemhernyótenyésztés kifejlesztésén fáradozott. Végrendeletében arra hivatkozott, hogy a Festetics-birtokok most kétharmaddal nagyobb jövedelmet hoznak, mint akkor, amikor átvette azokat. Újjáépíttette a keszthelyi kastélyt az uradalmi épületekkel, parkkal és gyümölcsöskerttel együtt.¹⁹²

Gróf Festetics III. Pál birtokvásárlásai nem jelentősek, mert „szédületes előrehaladását a ranglétrán, a távollét miatt anyagi helyzetének romlásával kellett megfizetnie”.¹⁹³ Amikor meghalt, 1 150 000 forintot tett ki az adósság.¹⁹⁴

Annál nagyobb vagyonszerző volt fia, György (1755—1819). Gondos házi nevelés után került a bécsi Teréziánumba, amelynek 1768-tól 1775-ig volt növendéke. Magyarokon kívül tökéletesen megtanult latinul, németül, olaszul, angolul és franciául. A teréziánumi évek több szempontból is hatottak rá. Bécsben került kapcsolatba a felvilágosodás emszéivel és a szabadkőművesekkel.¹⁹⁵

¹⁸⁹ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 141.; KLEMPA KÁROLY: Gottsched és a Festetics család. Dunántúli Szemle, 1944. 3—10.; KOSÁRY DOMOKOS: i. m. 1980. 129.

¹⁹⁰ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 145—157., 173.; KOSÁRY DOMOKOS: i. m. 1980. 47., 290—292.

¹⁹¹ KÁLLAY ISTVÁN: i. m. 1980. 99.; PETÁNOVITS KATALIN: i. m. 1981. 6.

¹⁹² Zeitschrift von und für Ungarn. 1802. I. 186.; SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 192—193.

¹⁹³ KLEMPA KÁROLY: II. József látogatása Keszthelyen. Keszthely, é. n. 4.; SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 171.

¹⁹⁴ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 195.

¹⁹⁵ VÁRI ÉVA: Festetics György iskolapolitikája. Szakdolgozat. A témát adta: Szántó Imre egyetemi tanár, Szeged 1981. 3.

A felvilágosodás, a felvilágosult gondolkodás mély nyomot hagyott az udvarban forgolódó főúri körökben éppúgy, mint a Mária Terézia által magyar köznemesi ifjakkól szervezett testőrség soraiban. Az új szellemet nemcsak az udvar, a testőrség, a külföldi egyetemek, hanem a század egyik sajátos jelensége, a szabadkőműves szervezet is terjesztette Magyarországon. A szabadkőművesek a „józan ész” uralomra jutásával, felülről kezdeményezett reformokkal igyekeztek a feudális társadalom legkirívóbb ellentéteit enyhíteni.¹⁹⁶

Magyar szempontból fontos az 1742-es év: ekkor alakult meg a bécsi páholy, amelynek munkájában több magyar — köztük számos testőr és testőríró — is részt vett. Festetics György a bécsi „Igaz egyetértés” páholy tagja lett. Itt ismerkedett meg és került szoros baráti viszonyba későbbi sógorával, Széchenyi Ferencel. Tanulmányainak befejezése után Pesten, a Magyar Kamaránál volt gyakornok. 1778. július 16-án belépett Nádasdy huszárezredébe, ahol alhadnagyi, majd hadnagyi rangot nyert.¹⁹⁷

1783-ban feleségül vette Sallér Juditot, akinek 400 000 forint hozománya valamit segített az eladósodott Festetics-birtokon. 1786 augusztusában mint őrnagy, a magyar nemesi testőrséghez került Bécsbe. 1789-ben alezredesként a Graeven huszárezredben a török ellen harcolt. Közben az 1790. június 6-án megnyílt országgyűlésre meghívást kapott. Alakulatát a délvidéki török harcterről vezényelték Pestre karhatalomnak. Huszárosztályával május 18-án ért Keszthelyre, ahol a nemesi bandériumokkal együtt megölték a testvériség ünnepét.

A Graeven-huszárezred tisztjei folyamodvánnyal fordultak az országgyűléshez, melyben követelték a magyar vezénylési nyelv bevezetését, és az osztrák tisztek mellőzését a hadseregből. Festetics György szót emelt a legénységgel kapcsolatos embereséges bánásmód érdekében is. A folyamodvány első aláírója Festetics György, a második Laczkovics János, a budai Vérmező későbbi szomorú hőse. Az eddig katona és birtokos ekkor került közvetlen kapcsolatba a politikával, ami életének további alakulására nagy hatással volt.

A kérvény óriási felzúdulást keltett a monarchia katonai vezetésében. Festeticset áthelyezték a Németalföldön állomásozó La Tour ezredhez. 1791-ben II. Lipót engedélyezte Festetics alezredes leszerelését. Ekkor Keszthelyre, birtokainak központjára költözött, ahol főleg négy kérdés: a mezőgazdaság, az iskolaügy, az irodalom és a politika új mozgalmai érdekelték.¹⁹⁸

A nagy vagyonszerző a közbeeső, de mások kezében levő ingatlanok megvételével igyekezett teljessé tenni az összefüggést már meglevő uradalmi között, ugyanakkor újabb javakat is vásárolt. Legnagyobb arányú birtokvásárlásai: Csáktornya, amelynek eladásáról a gróf Althanok 1791. március 17-én állították ki bevallásukat, és a Pest megyei Szalkszentmárton, gróf Amadé Tádé birtoka, 1790-ben.¹⁹⁹

Igen tanulságos lenne annak a folyamatnak a leírása is, ahogyan a Festeticsek elnyelik a dunántúli kisnemesek birtokait vételek, zálogok, hitelműveletek felhasználásával. Jellemző példája ennek a sok közül: 1815 április és május hónapjaiban több szentendrési (Zala megye) és környékbeli jobbágy, sőt nemes ember is gróf Festetics Györgyhez fordultak »a közelebb mult esztendőkből nemely terhesebb közadók által elnyomattatván és más több esztendőktől fogva el hatalmasodott nagy drágaság és csekély termésű esztendőkkal egybekötött szükség miatt majd minden élelem módjából kifogyván».²⁰⁰ A gróf kapva-kapott az alkalmon, és olcsó áron vásárolta össze (Hévíz-) Szentendrőn az éhező, eladósodott jobbágyok és kisnemesek birtokait.

¹⁹⁶ Uo. 4—5.

¹⁹⁷ Uo. 6.

¹⁹⁸ Uo. 7.

¹⁹⁹ OL FCsL Csáktornyai elenchus.; Com. Pest, Nr. 31.; OL Deposita, Nr. 131.

²⁰⁰ Zalavári konvent lt. Prot. A. A. Pag. 444—445.

Gróf Festetics László (1785—1846) családja vagyonának szaporításában egy ideig apja nyomdokain haladt. 1820. szeptember 22-én megvette 1 100 000 forintért Berzence (Somogy megye) várát és mezővárosát a hozzá tartozó Sarkad faluval együtt gróf Niczky Jánostól.²⁰¹ Ezenkívül kisebb vásárlásokkal is igyekezett jószágait növelni. De anyagi helyzetének rendezésére irányuló kísérletei a gazdasági válság következtében nem vezettek eredményre, és — mint látni fogjuk — súlyosan eladósodott.²⁰²

A gróf Festeticsek kezén 1848-ig óriási mennyiségű allodiális föld halmozódott fel:²⁰³

Uradalom neve	Hold föld	Kaszás rét	Kapás szőlő
1. Keszthelyi uradalom	2 507	4 651	724 6/8
2. Balatonszentgyörgyi uradalom	3 922 6/8	2 488 5/8	77
3. Curgói uradalom	6 189	5 363 6/8	395
4. Szentmiklósi uradalom	874	1 055 4/8	50
5. Csáktornyai uradalom	5 875 7/8	4 435 7/8	616 4/8
6. Kemendi uradalom	1 336	1 364	277
7. Vasvári uradalom	2 517 3/8	2 066 4/8	160 4/8
8. Sági uradalom	1 177 4/8	507	48
9. Szalkszentmártoni uradalom	2 396	2 426	—
10. Soproni gazdaság	112	89	246
Összesen	26 908	24 447 2/8	2534 6/8

A Festetics-birtokok nagyságát megállapítani a tárgyalt korszakban elég nehéz feladat. Kállay István 111 176 holdra becsüli. Ebből saját kezelésű 74 000 hold és úrbéres 37 176 hold.²⁰⁴

A tőke keletkezésének — mint ismeretes — két történelmi előfeltétele van. Szükséges egyrészt az, hogy az árutermelés viszonylag magas színvonala mellett egyesek kezében bizonyos pénzmennyiség (-összeg) halmozódjék fel, másrészt az, hogy olyan kettős értelemben „szabad” munkás álljon rendelkezésre, akinek sem földje, sem más termelési eszköze nincs, — „megszabadult” ezektől, és aki szabadon, mindenféle korlátozás nélkül áruba bocsáthatja munkaerejét.²⁰⁵

Ahhoz, hogy a földművelést kapitalista, és ne „úri módon” űzzék, Lenin szerint szükség van egyfelől „bérmunkához szokott emberek osztályára”, másfelől „földesúri felszerelésre”.²⁰⁶

További feladatunk e feltételek létrejöttének vizsgálata a gróf Festeticsek keszthelyi uradalmában.

²⁰¹ OL FCsL Simig. Nr. 1967.

²⁰² SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 345.

²⁰³ OL FCsL DrL 1848. május 24., Nr. 247/549.; Uo. DrL Ad 91/627.

²⁰⁴ KÁLLAY ISTVÁN: i. m. 1980. 18.

²⁰⁵ MARX: A tőke I. 773.

²⁰⁶ LENIN: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Szikra. Bp. 1949. 183.

Amikor gróf Festetics György 1782-ben átvette hatalmas birtokait, egyik levelében így festette gondterhes állapotát: „Néhai édesapám sok ellenségek közt árván hagyott, jószágaim mind az rossz gazdaság miatt, mivel magam elegendőképpen nem értem és otthon nem lakhatom, mind pedig az török által és az nagy adósságok terhe alatt veszendőbe fognak menni... végső romlásomra sietni fogok, hacsak nem találok olyan igaz barátot, aki biztos tanácsaival igazétson és jószágomban az tolvaj pazarló cselédeimet zabolában vezérelje”.²⁰⁷

A gróf a katonai szolgálattól visszavonulva, szinte állandóan Keszthelyen élt, s elhanyagolt birtokainak rendbehozatalán fáradozott. Testvéreivel, Jánossal, Józseffel és Imrével kötött egyezsége értelmében a maga egészében megtartotta apja összes birtokait, és magára vállalta az apai és nagyapai adósság kifizetését. A gazdag Sallér Judittal való házassága révén olyan rokonságba került, amelynek feje a legjobb gazdák közé tartozott.²⁰⁸

Az egyre jobban iparosodó osztrák örökös tartományok fogyasztása, másfelől II. József török háborúja, majd a napóleoni háborúk minden eddiginél nagyobb gabonakonjunktúrát teremtettek a magyar földesurak számára.²⁰⁹ A gabonakonjunktúra megszűnése után a gyapjúkonjunktúra köszöntött be. „Amidőn sok mezőgazda szerencsés spekulációit az utolsó években a hirtelen meggazdagodás sikere koronázta, — az emberekben feltámadt a vágy, hogy földművelők legyenek és a mezőgazdaság istennőjének áldozzanak”.²¹⁰

A XVIII. századvégi—XIX. századeleji gabonakonjunktúra a piac közelsége miatt kedvező helyzetben levő nyugat-dunántúli földbirtokos, gróf Festetics György kezén is meggyorsította a tőkefelhalmozást, és bizonyos „pénzbőséget” idézett elő. A keszthelyi földesúr 1799. október 1-én József nádorhoz írt levelében a múltból vett példákkal az alábbiakban körvonalazta a pénzvagyon felhalmozásának lehetőségét: „Szinte elbámul az ember azon, mennyit nőtt újabban az ingatlanok értéke. A föld értéke emelkedésének oka pedig szerinte az, hogy a föld terményeinek ára emelkedett. A fa régente elrothadt az erdőben, alig néhány garast adtak öléért, most hajóépítésre, vagy iparcikkék előállítására feldolgozva egy öl is több, mint 100 forint hasznat hoz. Nagyon emelkedett a finom gyapjú ára és jól fizetnek a festő-, fűszer- és gyógynövények is. Mivel remélhető, hogy ez az áremelkedés és a vele kapcsolatos értéknövekedés a jövőendőben is épen úgy meglesz, ez a kilátás serkenti őt munkára és azt akarja, hogy mindezekben utól tudják érni az angolokat”.²¹¹

²⁰⁷ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 218.

²⁰⁸ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 218.

²⁰⁹ SZERECZ IMRE: i. m. 1935. 46.

²¹⁰ SCHWARTNER, MARTIN: Statistik des Königreichs Ungarn. I. Ofen 1809. 342.

²¹¹ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 280.

A piaci lehetőségek viszonylagos kiszélesedése következtében „a mezőgazdaság csodálatos módon felvirágzott”.²¹² A Festeticsek legfontosabb piachelye továbbra is Sopron, az alsó uradalmak számára pedig a gyors fejlődésnek indult Kanizsa, továbbá Stájerország volt.²¹³ Gróf Festetics György új növényféléseket kezdett termeszteni, igényesebb állatfajtákat szerzett be, nagy hozzáértéssel szabályozta a „se-lyem gypjas” birkákkal való bánásmódot, előírta többek között a szakaszos legeltetést, a tehenek svájci módra való tartását lóhere-takarmányozással és naponta háromszori fejéssel.²¹⁴

Gróf Festetics György már 1792-ben meghívta teljhatalmú jószágkormányzónak Nagyváthy Jánost, a jeles gazdasági szakíró, aki meg is felelt a beléhelyezett bizalomnak.²¹⁵ Az ő elképzelése szerint szervezték meg a birtokigazgatást. Szükség volt egy olyan központi irányítási rendszer kiépítésére, amely át tudja tekinteni a nagybirtok egészét; annak gazdálkodását ésszerűen vezetni, s az önellátáson túl jelentkező feleslegeket piacon értékesíteni képes.²¹⁶

Gróf Festetics György 1793-ban megszervezte a kormánysszéket (directio), oly központi hivatalt, „amelynek parancsai és intézkedései feltétlen érvénnyel bírnak”. Az igazgatóság feladata volt az uraság jogainak törvényes védelme, a gazdatisztek szemmel tartása, serkentése, a bevételek és kiadások számonkérése, az uradalmi hitelpénztár kezelése.²¹⁷ A kormánysszék tagjai: a director, inspector, exactor, secretarius, actuarius és cancellista. A Festeticsek ezután a directio tanácsadó testületével központilag intézték Keszthelyről az óriási vagyon kezelését. A Directorium kebelében bizonyos ügymenet alakult ki; a beérkezett iratokat vagy teljes szövegükben, vagy pedig kivonatolva a Protocollum adinventum-ba, míg az elintézéseket a Protocollum dispositionum-ba vezették be.

De nemcsak tanácsadó, hanem végrehajtó szerv is volt a kormánysszék. Richard Bright angol utazó 1815-ben a Festetics-birtokokon együtt találta „a hadsereg fegyel-mét és a számvitelnek azt a pontosságát, amellyel akár egy nagy kereskedelmi érdekeltséget is el lehetne vezetni”.²¹⁸ A tisztartói hivatal a mind nagyobb haszon szerzésére törekedett. „Keszthelyen a tisztartói hivatal majd minden esztendőben változik — panaszkodtak a lakosok —, mindenki külömbféle terhes és sérelmes fogyatkozá-sokkal terhelve bennünk, mindenki arra iparkodik, hogy mind a Méltóságos Uraságnak, mind magának, ha ámbár a szegénységnek kárával történik is meg, na-gyobb hasznot hajthasson”.²¹⁹

A tiszték elméleti és gyakorlati képzése céljából — Tessedik Sámuel szarvasi próbálkozása után — jött létre a Georgikon.²²⁰ A Keszthelyen 1797-ben megalapított

²¹² SZÁNTÓ IMRE: i. m. 1954. 137.; KÁLLAY ISTVÁN: i. m. 1980. 99.

²¹³ FÉNYES ELEK: Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. I. Pest 1841. 451., 456.

²¹⁴ RUISZ GYULA: Juhtenyésztési utasítás gróf Festetics György uradalmaiban. 1793. MGtSz 1904. 39—46.; WELLMANN IMRE: i. m. 1979. 181.; SÜLE SÁNDOR: A keszthelyi Georgikon 1797—1848. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 20.

²¹⁵ SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. IX. Bp. 1903. 791—795.; LAKATOS VINCE: Keszthelyi Helikon. Keszthely 1925. 57.; KBM Keszthely—Hévíz adattári anyag kijegyzése. IV. sz. leltárkönyv. N. 58.280. 1—2. Nagyváthy János 1755., 1819. arcképei. Metszetek.

²¹⁶ SÁPI VILMOS: A mezőgazdasági bér munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig. Bp. 1967. 48.; KÁLLAY ISTVÁN: i. m. 1980. 297.

²¹⁷ BAKÁCS ISTVÁN: A Festetics család keszthelyi levéltára. Levéltári leltárak. 1. Bp. 1955. 6.; KÁLLAY ISTVÁN: i. m. 1980. 24., 60—61.

²¹⁸ SZERECZ IMRE: i. m. 1935. 25—26.

²¹⁹ OL FCSL Zalad. Nr. 2890.

²²⁰ TESSEDIK SÁMUEL önéletírása. Tessedik Sámuel írásaiból. Bibliotheca Bekesiensis 5. Szerk.: PAPP JÁNOS. 38—39.; KÁLLAY ISTVÁN: i. m. 1980. 99.

gazdasági szakiskola célját Rummy Károly 1814-ben abban jelölte meg, hogy ügyes elméleti és gyakorlati gazdákat és gazdasági hivatalnokokat neveljen.²²¹ A georgikoni oktatás céljaira 1799-ben külön gazdaságot rendeztek be, melyet 1802-ben szőlővel és erdővel egészítettek ki. Bright angol orvos 1815. évi útleírásában megemlíti, hogy Festetics György a Georgikonra „nagy gondot és hatalmas pénzüsségeket fordított és méltán büszke is rá”.²²² Schwartner a keszthelyi Georgikont az intenzív mezőgazdaság főiskolájának nevezte, amelynek híre messze túlterjed a büszke Balaton határain.²²³

Gróf Festetics György kitűnően megválasztott munkatársaival olyan gazdálkodási rendszert épített ki, hogy a ránk maradt becslések szerint egy évi egész jövedelme 1807-ben 416 382 forintnak felel meg. Az összeg nagyságát akkor foghatjuk fel teljesen, ha összehasonlítjuk pl. az esztergomi érsek 1800 körüli egy évi 100 000, vagy a kalocsai érsek 40 000 forint jövedelmével. Egy 1812. évi kimutatás szerint a gróf 4 003 506 forint értékű vásárlással gyarapította a rája hagyott javakat. Ebből az összegből 2 344 403 forint esett birtokvételre, 190 564 forint meliorizációra, 1 249 267 forint a meglevő jogok kiegészítésére, 196 341 forint pedig mint készpénz hevert az uradalom pénztárában. A gróf nemcsak adósságait tudta kifizetni, hanem — mint láttuk — jelentős birtokokat is vásárolt.²²⁴

A megnövelt majorsági földek megmunkálásához szükséges robot — „csak nygen formája levén a munkának” — nem sokat ért. Nemcsak azért, mert a robotos kelletlenül és kényelmesen dolgozott, hanem azért is, mert gazdasági felszerelése alacsony színvonalú volt.²²⁵ A jószágkormány ennek ellenére kénytelen volt mindent elkövetni a robotmennyiség fenntartására, illetőleg fokozására. Az árutermelő földesúr az elégtelen robotot részben úgy igyekezett pótolni, hogy az urbáriumban megszabott mennyiségnél jogtalanul nagyobb számú robotot csikart ki (superergatio). A keszthelyi mezővárosiak panaszkodtak, hogy „napszámunkat ha elegendőképpen leszolgáljuk is, ritka mégis, ki restanciában nem tétetik, ha történik pedig, hogy valaki közülünk feljebb szolgál, azt 10 kr-jával kifizetik, a restans napszámokért pedig 30 kr-okat megveszik a szegény emberen”.²²⁶

Gróf Festetics György a robotváltságot, mely a füstpénzzel együtt az urbárium bevezetése óta állandóan 4 forint 22 krajcárt tett ki, felemelte, „azért kinek 6, kinek 7 forintokra emelte árendánkat, kik nap számot szolgáltunk, nap számainkat szaporította; azonkívül a 3 napi vadászatot... kézi munkára fordította”.²²⁷

Keszthelyen az 1807. október 7-én tartott megyei vizsgálat megállapította, hogy „mind eddig a robotoló városiaknak rendje rovásainak szolgálatjok eránt nem volna, amelyekre való felmetszésből a napi számoknak mennyiségét s azt kiki észre vehetné ha miben károsíttatna meg; ahhoz képest ez uradalmi tisztségnek meghagyatik, hogy ezentúl az ilyes rovásokat tartani el ne mulassza valamint szintén az is, hogy a robotok lajstromát teljes figyelemmel vezesse”.²²⁸

Ha a szegény ember ellenkezett leszolgálni a robotot, azonnal áristommal és veréssel büntették.²²⁹ Sokan panaszkodtak, midőn az uraság munkájára szólították

²²¹ RUMY, G. K.: Von der jetzigen Beschaffenheit des Georgikons zu Keszthely. Ödenburg 1814. 16. In: Keszthelyi Helikon könyvt. Oec. 2585.

²²² SZERECZ IMRE: i. m. 1935. 11—12.

²²³ SCHWARTNER, MARTIN: i. m. I. 346.

²²⁴ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 261., 299.; KÁLLAY ISTVÁN: i. m. 1980. 90.

²²⁵ Századunk, 1841. 88. sz. 784.

²²⁶ OL FCsL Zalad. Nr. 2890.

²²⁷ OL FCsL Zalad. Nr. 2890.; BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 126.

²²⁸ OL FCsL DrL 1830. Szám nélkül.

²²⁹ OL FCsL Zalad. Nr. 2890.

őket, és vagy betegség, vagy távollétük miatt el nem mehettek, két-három napi szolgálattal büntették őket.²³⁰ „Sérti nagyon bajos állapotunkat az is — írják a mezővárosiak —, hogy az uradalmi tisztség rendelkezéséből, akik közülünk az uradalomnak napi számokat szolgálunk, ha azok robotra parancsoltatnak, ki valaki, mindjárt az első parancsolatra elől nem állhat, vagy odahaza házában nem volna, az olyas nemcsak hogy napi számára megbüntetik, hanem még ezenfelül testi büntetéssel is sanyargattatik. Így éppen mostanság történt, hogy egy bizonyos asszony az eránt, hogy éjszakának idején, midőn a parancsolatot kapta, az ura után két órányi járóföldre az urának parancsolatot megvinni házában és nevetlen gyermekeinek elhagyásával éjszakának idején el nem mehetett, másnapra az uradalmi tisztség által sanyarú korbács ütésekkel megbüntettetett, s mások is, ha az első parancsolatra robotra valaki elől nem állana, bár ha másnap elmegy is, az ilyes ember minden tekintet nélkül visszaküldetik.”²³¹

Igaz ugyan, hogy a jobbágyoktól kikényszerített robotmunka mennyiségileg és minőségileg egyaránt elégtelennek bizonyult, gróf Festetics György még a gabonakonjunktúra éveiben sem tudta azt a pénztőkét biztosítani, ami a bérmunkások alkalmazásával nélkülözhetővé tette volna a rossz minőségű és elégtelen robotot. A robotmunka az élenjáró keszthelyi uradalomban 1795-ben a majorsági földekre fordított munkaerőmennyiségnek 44,85 százalékát jelentette. A jószágkormány már 1793-ban panaszkodott, hogy a keszthelyi uradalomban a robot nem elegendő²³²

A keszthelyi uradalom munkaerőszükséglete 1795—1848 között 298 százalékkal növekedett. Amíg 1795-ben 39 069 gyalog napszámmal műveltették az uradalom 3647 kat. hold szántóföldjét és 5711 kat. hold réjét, addig 1848-ban 11 485 gyalog napszám kellett az uradalmi munkákhoz. A szabadságharc hajnalán már csak 26,28 százaléka volt a munkaerőnek úrdolgára állítva (nem számítva ebbe a szintén robot jellegű ledolgozást — beneficiatus erőt). Pedig a jelzett időszakban a robotmennyiség — főleg a supererogatio révén — 67 százalékkal növekedett.²³³

Még a dúsgazdag Festetics György gróf sem rendelkezett annyi tőkével, amennyivel biztosítani tudta volna földjein az állandó pénzes munkásokat. Emiatt a Festetics-birtokon is törekedtek arra, hogy jobbágyaik többsége féltelkes legyen, mert szükségük volt az igásrobotra. Ez a kényszerítő körülmény mérsékelte a földkisajátító törekvéseket is. A birtokmegosztást a keszthelyi uradalomban a telkes gazdákon belül az alábbi táblázaton szemléltethetjük:²³⁴

E statisztikai adatok rávilágítanak arra, hogy a Festeticsek 1768 és 1790 között még osztottak ki új jobbágytelkeket; a telkek száma a keszthelyi uradalomban mint-

Év	1/8	2/8	3/8	4/8	5/8	6/8	7/8	1	Telek	Ház- tartás
1768	20	26	24	52	38	20	10	45	135 1/8	235
1793	—	6	—	285	—	—	—	17	165	308
1807	—	3	—	1	1	2	—	17	?	?
1840	—	7	—	291	2	1	—	8	?	?
1843	—	7	—	314	2	1	—	7	167 3/4	331

²³⁰ ZmL KVL Évszám nélkül.; OL FCsL DrL 1795. Nr. XVII. 5.

²³¹ OL FCsL Zalad. Nr. 2890.

²³² OL FCsL DrL 1793. jan. 28.

²³³ SZÁNTÓ IMRE: i. m. 1954. 147.

²³⁴ FCsL Zalad. Nr. 1760.; Uo. DrL 1793., 1807., 1840., 1843.

egy 30 sessióval növekedett. Amikor azonban a XVIII. század végén és a XIX. század elején a mezőgazdasági konjunktúra viszonylag meggyorsította a pénzvagyon felhalmozását, a telkesítések száma lényegesen alábbhagyott. A keszthelyi uradalomban 1793—1848 között már csak 2 3/4 telekkel gyarapodott a jobbágytelki állomány.

A cselédek és bér munkások („pénzes munkások”) munkájának mindvégig csak az a szerep jutott, hogy kitöltse a robot elégtelensége miatt előállott munkaerőhiányt. A Festeticsek keszthelyi uradalmában 1795-ben a 39 068 gyalog napszámból 11 806 napszámot, tehát az összmunkaerő-szükségletnek 30,42 százalékát, 1848-ban pedig a 11 485 gyalog napszámból 38 805 napszámot, vagyis az összmunkaerő-szükségletnek 34,89 százalékát látták el cselédek (soraikba tartoztak a konvenciók mesteremberei is). A bér munkások („pénzes munkások”) 1795-ben 5242 napszámot, tehát az összmunkaerő-szükségletnek 13,42 százalékát, 1848-ban pedig 21 420 napszámot, vagyis az összmunkaerő-szükségletnek 19,13 százalékát végezték.²³⁵

Ezekből a százalékos adatokból az derül ki, hogy a Festeticsek az elégtelen robotot nem elsősorban cselédséggel és bér munkásokkal pótolták, hanem arra törekedtek, hogy „amennyire lehet, minden felesleg való haszonvételeket kaszásokért és aratókért kell egész helységeknek kiadni, és így ez által a robotot szaporítani”.²³⁶ Az úrbéres robot pótlására pénzes munkásokat csak akkor fogadtak, „ha az elérés, vagy rossz idő miatt az aratással, vagy takarítással sietni kell”.²³⁷ Amennyire csak lehetett, minden munkát ledolgozással („beneficiatus erővel”) végeztettek.²³⁸

Mivel a Festeticsek a teljes allódiumukat önerejükkel képtelenek voltak megművelteni, ezért mindenhol nagy szükségük volt az olyan robotmunkára, amit az úrbéres roboton kívül, különféle juttatások ellenében végzett különrobot formájában sikerült biztosítaniuk.²³⁹ Vagyis az allodiális földeket a közelben élő parasztok mezőgazdasági felszerelésével műveltették meg, ami a munka természetbeni díjazásán alapult. Ez a robotgazdaság egyenes folytatása volt. A bérbevett föld vagy beneficium haszonbérének ledolgozása, részes megmunkálása — a terményjáradék felemelésével — előnyös volt a tőkehiánnyal küzdő földesúrnak. Másrészt a haszonbéres munka magasabb értékű a szorosabb értelemben vett úrbéres robotnál, annak ellenére, hogy mindkettő az elmaradott jobbágyi technikán alapul, mert a jobbágy ezt — az úrbéres robottól eltérően — jól végzi, hiszen érdekelt a minél jobb eredmény elérésében.²⁴⁰

A Festeticsek a földek egy részét saját felszerelésükkel cselédekkel vagy bér munkásokkal, továbbá úrbéres robotosokkal műveltették meg, a többit pedig kiadták bérbe a parasztoknak. A keszthelyi mezővárosi lakosok is jelentős mennyiségű ledolgozást teljesítettek földesuruknak a juttatott földek használatáért. Mivel a Festetics uradalom a lakosokat „szántó földjeiktől és rétjeiktől megfosztotta”, legelőjük elégtelensége miatt kénytelenek voltak vonós marháikat az uraság pusztáira kibérleni. Midőn a tomaji réteken termő sarjúra eresztették marháikat, négy vonós marha után összefogva 3 nap szántottak, azok után a marhák után pedig, amelyek a tomaji sarjúra nem jártak, 4 vonós marha után 2 nap ígás szolgálatot tettek.²⁴¹

²³⁵ FCsL DrL 1795. Nr. XVII. 5. Roboth calendarium az keszthelyi ispánságban pro anno 1795.; Uo. DrL 1848. ápr. 18. Nr. 60/413. A keszthelyi uradalomban évenként szükséges erő kimutatása

²³⁶ NAGYVÁTHY JÁNOS: Magyar gazdatiszt. 2. kiadás, Pest 1817. 165.

²³⁷ OL FCsL NAGYVÁTHY JÁNOS: Közönséges Instructioi. Keszthely, 1804. 598.

²³⁸ Uo.

²³⁹ SÁNDOR PÁL: Rezi község földbirtokstatisztikája a kataszteri felvételek tükrében (1789—1853). Történeti Statisztikai Évkönyv 1960. Bp. 1960. 77.

²⁴⁰ LENIN: i. m. 1949. 184.

²⁴¹ ZmL IV. 1/G. Sz. 14. Keszthely, 1768. Responsa ad novem Puncta.; KBM Keszthely—Hévíz adattári anyag kijegyzése. V. sz. leltárkönyv. L. 62.119. Legelő ügy, 1813.

De nemcsak a pusztán legelő marháik, hanem faizásuk után is „különös” szolgálatot kívánt az uraság. Ahány marhával jártak az erdőre tűzifáért, évenként annyi gyalog napszámot szolgáltak. Ezenkívül egy szekér szőlőkaró, egy szekér vessző és pózna után egy-egy napi gyalog munkát tettek. Az épületfa után — a gazdatisztekkel történő megegyezés szerint — szintén gyalog napszámot szolgáltak.²⁴² Míg azelőtt a keszthelyiek szabadon élvezték a nádlás jogát, az 1830-as években a nádverést csak feléből engedte meg az uradalom.²⁴³ A nád-, sás-, fűkaszalásért külön szolgáltatásokat végeztek.²⁴⁴

A keszthelyiek 1807-ben panaszkodtak, hogy kilencedben és napszám szolgálatban birt földjeiket „állandóan egynél nem hagyják, hanem örökre cserélgetik, s a hol a szegény ember trágyáz, a Méltóságos Uraság minden helyrehozás nélkül tőle elveszi, e szerint pedig egész életük táplálása módja vízi buborékon épül”.²⁴⁵ A tisztartó a keszthelyieknek 1816-ban már kilencedes kukoricaföldeket senkinek sem adott, hanem „egy-egy kis hasáb földet árendában 16. és 17.-ért adott kukorica alá és így a szegény adózó népet az utolsó inségre szorította”.²⁴⁶

A mezővárosiak még a büntetéseket is „ledolgozták”. Vastag János keszthelyi lakos panaszkodott, hogy szolgája 10 szál apró csalitot engedelmé nélkül levágott, s ezért 4 forintra és 3 napi gyalog szolgálatra büntették.²⁴⁷

Miután a Festeticsek a falusi és mezővárosi termelőktől kisajátított egyéni és szétaprózott termelőeszközöket társadalmilag koncentrált termelőeszközökké változtatták, a szükséges munkaerő biztosítására a majorsági földek, rétek, legelők stb. egy részét haszonbér fejében kiadták jobbágyaiknak. Erre azért volt szükség, mert még gróf Festetics György sem tudta általában megoldani a jobbágyfelszerelés helyébe szükséges földesúri technika széles körű alkalmazását. Így a földesúrnak az a törekvése, hogy a tőkés gazdálkodásra — „egy merőben eltérő rendszerre” — térjen át, „nem történhetett meg egyszerre”. „Ennek folytán a gazdaság egyetlen lehetséges rendszere egy átmeneti rendszer volt, olyan rendszer, amely mind a robot-rendszer, mind a tőkés-rendszer jellegzetességeit egyesítette magában”.²⁴⁸

²⁴² BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 125.

²⁴³ ZmL KVL 1829.

²⁴⁴ BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 125.

²⁴⁵ OL FCsL Zalad. Nr. 2890.

²⁴⁶ ZmL KVL Rendezetlen.

²⁴⁷ ZmL KVL Évszám nélkül.

²⁴⁸ LENIN: i. m. 1949. 184.

A konjunktúra időszakában a termények magas ára, a föld megnövekedett hitelképessége, a pénzhiány és a kisebb-nagyobb beruházások szüksége hatalmas hitel-igénylésekre vezetett. De a felvett kölcsönök a bekövetkezett infláció, valamint a bécsi kongresszust követő mezőgazdasági dekonjunktúra következtében nagyban hozzájárultak a magyar nemesség eladósodásához. Bécs a devalváció végrehajtásával alaposan „lecsapolta” a hadikonjunktúra által meggyorsult magyarországi tőkefelhalmozást. Gróf Festetics György 1810. október 6-án 6000 forintot adott át a kincstárnak megsemmisítésre.²⁴⁹

Az 1820-as évek elején a gyapjúárak emelkedése kárpótolta a földesurakat a szemesfélék áreséséért.²⁵⁰ „Egyedül a gyapjú volt még az, mely illendő áron vevőre talált s a juhtenyésztés az, mely az elcsüggedt mezei gazdát végtörlesztől s az országot a tökéletes elszegényedéstől megmentheté”.²⁵¹ Gróf Festetics György fia és utóda, László, a szemes gabona és szarvasmarhatenyésztés csődbejutásával szintén a birkatenyésztésben látta a „gazdaság velejét”.²⁵² 1826-ban „az anglus birkák tartásáról” szóló francia nyelvű könyveket küldött a keszthelyi uradalomnak, hogy Gerits igazgatósági ülnök magyarra fordítsa.²⁵³

A birkalegelők hatalmas területeket vontak el a takarmánytermelés és a szarvasmarhatenyésztés elől, de a közlegetőre és osztatlan rétre is mind égetőbb szüksége volt a birkatenyésztő földesúrnak.²⁵⁴ A gyapjúárak emelkedése arra készítette a birtokosokat, hogy a közös legelőkről kiszorítsák a jobbágyok állatait, sőt egyes legelőrészeket kiszakítva allodizáltak.

A Festetics uradalmakban 1834 végén az „élve talált birkák száma”.²⁵⁵

Uradalom	Birkák száma darab
Keszthely	9 049
Balatonszentgyörgy	5 348
Csurgó	12 743

²⁴⁹ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 262.

²⁵⁰ IFJ. IVÁNYI-GRÜNWARD BÉLA: Gróf Széchenyi István Hitel. Bp. 1930. 16.

²⁵¹ GALGÓCZI KÁROLY: Magyarország, a Szerb Vajdaság s a temesi bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest 1855. 339.

²⁵² Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze. Zweite Ausgabe. Leipzig 1834. 275.; KBM Keszthely—Hévíz adattári anyag kijegyzése. IV. sz. leltárkönyv. F. 59.259. 4—26. Gróf Festetics László iratok.; Uo. I. sz. leltárkönyv. F. 57.1696. Festetics László gróf utasítása a gazdaságokhoz.

²⁵³ KÁLLAY ISTVÁN: i. m. 1980. 163.

²⁵⁴ IFJ. IVÁNYI-GRÜNWARD BÉLA: i. m. 1930. 21.

²⁵⁵ KÁLLAY ISTVÁN: i. m. 1980. 163.

Uradalom	Birkák száma darab
Szentmiklós	2 804
Csáktornya	10 152
Kemend	5 520
Vasvár	5 922
Ság	2 728
Szalkszentmárton	4 672
Összesen	58 938

Festetics Keszthelynek egész a fenéki hídig lenyúló szabad csorda legelőjét (Csorda-pástja) „maga hatalmával a várostul elvette”. „Az úgynevezett Sömögyében, ahol ember emlékeztetül fogva, mindenkor a csordabeli marháink szabadon jártak és legeltettek — panasztáltak a lakosok —, azon szabad csordabeli legelőnket is nagyobb részre a T. Uradalmi Tisztség mostanság eleven kerttel bé foglaltatván, és így a régi szokott legelőnknek jó darab részét elfoglalták és tilossá tették”.²⁵⁶

A cserszegi hegyközsg lakosai is visszakövetelték az uraságtól a tőlük elvont legelőt. Hiszen mint egykori úrbéres lakosok „a legeltetésnek Beneficiumjában ember emlékeztetül fogva soha se háborgattattunk” — panasztáltak 1814-ben.²⁵⁷ Az uradalom azonban 1842-ben arra hivatkozott, hogy a szőlőhegyiekkel „semmi úrbéri viszonyban nem áll”, s így az úrbériséghez tartozó egykori legelőjárandóságot sem kell nekik kiadnia.²⁵⁸ A cserszegi szőlőhegyi lakosoknak legeltetés iránti sérelmük oly nagy volt, hogy lakóhelyük elhagyásával fenyegetőztek, „hogy ha az nyomban, vagy rögtöni visszahelyeztetés, vagy örökös szerződés útján nem orvosoltatik”.²⁵⁹

Az 1830-as évek előtt a keszthelyi uradalom „birkás majorjaiban csak hol hat, hol hétszáz birkát tartott, már most, minekutána a keszthelyieknek, minden szántó földgyeiket, rétjeiket elszedte, új és bővebb majorokat építvén, azoknak számát több ezerre szaporította, mely temérdek birka a városi marhák pascuumát (legelőjét — Sz. I.) annyira föléli, hogy a csorda járáson semmi füvet sem kaphatnak a városi marhák”.²⁶⁰

A Festetics-uradalmában 1848 tavaszán az alábbi állatállományt találjuk:²⁶¹

Uradalom	Szarvasmarha (bika, tinó, tehén svajcer marha)	Ló (istállóbeli, ménésbeli)	Juh (őreg tokló, bárány)
Keszthelyi	555	242	12 677
Balatonszengyörgyi	746	102	7 804
Csurgói	904	81	15 532

²⁵⁶ ZmL KVL Keszthely, 1826. május 27.

²⁵⁷ OL FCsL K. i. 1354-b. 1814.

²⁵⁸ OL FCsL K. i. Újkv. 719. 1842. 1-a—110. sz.

²⁵⁹ OL FCsL Direct. 1840. A T. megyei Küldöttséghez nyújtandó alázatos viszont nyilatkozata a cserszegi szőlőhegyi lakosoknak és birtokosoknak közönségesen.

²⁶⁰ ZmL KVL 1816. júl. 1.

²⁶¹ OL FCsL DrL 1848. ad 91/627. 1848-ik tavaszi látogatás idején az uradalmakban talált állatállomány felszámítása.

Uradalom	Szarvasmarha (bika, tinó, tehén svajcer marha)	Ló (istállóbeli, ménésbeli)	Juh (őreg tokló, bárány)
Szentmiklósi	204	6	2 702
Csáktornyai	582	107	14 651
Kemendi	241	14	6 048
Vasvári	221	12	9 211
Sághi	50	8	3 444
Szentmártoni	346	6	6 152
Soproni gazdaság	8	2	—

A Festeticsek 1848. évi tavaszi állatállományának már 94,6 százaléka juhokból állott. 1834-ben még csak 58 938 birkát tartottak számon, 1848-ban már 78 321 darabot.

Gróf Festetics László pazarlásai az egész birtokot adósságelnyeléssel fenyegették.²⁶² Az erdélyi Újfalvy Sándor 1831-ben azt írja naplójában a grófról: „Pár könnyelmű év alatt 9 millió adósságba süllyedt el”.²⁶³ De bármennyire is súlyos volt a hitelhiány, annyira nem jutott a dolog, „hogya a hitel a főrendtől megtagadtatott volna, miután neve a törvény helyett némileg pótolta a kezességet”.²⁶⁴ Kapitalista hitelforrásokat az ország függő helyzete miatt csak az udvarnál bejáratos, jó politikai összeköttetésekkel rendelkező főuraknak sikerült a bécsi bankároktól szerezniük.

Gróf Festetics László 1828-ban adóságaira 3 500 000 konv. forintot vett fel úgynevezett emissionális hitelművelettel. A bank a pénzt a gróf ígéreteiben bízó közönségtől parciális obligatiók (részvények) útján szedte össze. Amikor aztán a gróf nem tudta fizetni e roppant összeg kamatait, az obligatiók leestek névértékük 2—10 százaléka.²⁶⁵

A fizetéseképtelenné vált Festetics László anyagi helyzetének rendezésére irányuló kísérletei nem vezettek eredményre. A keszthelyi levéltár egy keltezetlen töredéklapján, melyen a gróf sequestumot (zárlatot — Sz. I.) kér ön maga ellen, a következő igen jellemző sorokat olvassuk: „Minekutána én Festetics László többrendbeli nevezetes jószágoknak és más realításoknak vétele által, ezen kívül mind a jószágokban, mint az atyámtól reám háramlottakban tett javítások és szükséges marháknak és más egyebeknek beszerzése miatt másoknak adósságait is magamra vállalni kénytelen lévén, terhes és nagyobb fizetésekre magamat lekötteleztem volna, melyeket a termeszvények mindig alább és alább szálló ára miatt, sőt mivel azokat mindenkor eladni és más jövedelmeket is annak idejében behajtani sem lehetett, nem tellyesíthettem... kényszerítettem gyakortább költsönzéseket tenni, némelykor igen nagy áldozatokat is...a fizethetőségemre nézvest creditumom (hitelem — Sz. I.) egészen megcsökkent”.²⁶⁶

²⁶² KBM Keszthely—Hévíz adattári anyag kijegyzése. I. sz. leltárkönyve. F. 57. 1669. Festetics László gróf adóslevele, 1826.

²⁶³ ÚJFALVY SÁNDOR: Emlékiratai. Sajtó alá rendezte GYALUI FARKAS. Kolozsvár 1941. 217. Id. SÜLE SÁNDOR: i. m. 1967. 18., 22. sz. jegyzet.

²⁶⁴ DITZ HENRIK: A magyar mezőgazdaság. Pest 1869. 229.

²⁶⁵ IFJ. IVÁNYI-GRÜNWARD BÉLA: i. m. 1930. 58.

²⁶⁶ A szöveget idézi VÖRÖS KÁROLY Nagyváthy Jánosról szóló tanulmányában. Agrártörténelmi Szemle, 1961. 398.

Az illetékes hatóság Szegedy Ferencet bízta meg a süllyedő hajó mentésével, a zárgondnoki teendőkkal. Először is azonnali hatállyal megszüntetett minden felesleges kiadást, majd pedig „a jószágok jövedelmeit minden kigondolható módon” igyekezett szaporítani.²⁶⁷

Gróf Festetics László eladósodásával bekövetkezett a Festetics-birtokok első túlméretezett kapitalizálódási kísérletének csődje. Festetics László 1846. május 22-én bekövetkezett halálakor 4 362 000 forint adósság terhelte a birtokot.²⁶⁸ Halála után fia, Tasziló, megvált a katonaságtól, és visszatért Magyarországra, hogy a hatalmas családi vagyont kezelését átvegye. 1847. január 26-án abban egyezett meg testvéreivel, Ilonával és Györggyel, hogy azok átengedik neki az összes Festetics-birtokokat, ő pedig rendbehozza a dekonjunktúra idején adósságba merült hitbizományt.²⁶⁹

Kétségtelen, hogy a XVIII. század végén, a XIX. század elején Ausztriától függő helyzetünk ellenére is megindult bizonyos átmenet a tőkés gazdálkodásra a fejlettebb nagybirtokon, de függő helyzetünk és az elavult feudális társadalmi viszonyok akadályozták ezt a fejlődést. A Festeticsek is — éppúgy mint az Esterházyak — megelégedtek a kapitalizálódás alacsonyabb fokával; mivel a feudális rendszer legfőbb haszonélvezői voltak, tudatos szándékkal nem járultak hozzá a rendszer felszámolásához.²⁷⁰

²⁶⁷ SÜLE SÁNDOR: i. m. 1967. 16.

²⁶⁸ OL FCSL Major. 424.

²⁶⁹ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 1928. 350.

²⁷⁰ SZÁNTÓ IMRE: i. m. 1954. 225.; SZABAD GYÖRGY: A tatái és gesztési Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Akadémiai Kiadó, Bp. 1957. 259.; MÉREI GYULA—VÖRÖS KÁROLY (szerk.): Magyarország története 1790—1848. 5/2. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 7.

Minthogy a zsellérsorba taszított Keszthely mezővárosiaknak „bizonyos szántó földjei és réttyei” nem voltak, ezért itt elsősorban a telkenkívüli földeknek és az allo-diális bérföldeknek súlyosabb földesúri szolgáltatással való megterhelése játszotta a döntő szerepet. Gróf Festetics György a keszthelyieket legfőbb jövedelmi forrásokban, „igen nagy áru és legbötsösebb birtokaikban” veszélyeztette, amikor az 1815. évi úriszéken reguláció alá vette a cserszegi szőlőhegyet, mely „minden vagyonunknak s értékünknek főbb részeit teszi”, melyeket a városiak „több saeculumtól (századtól — Sz. I.) fogva rész szerint szabadosan, rész szerint a régi felmérés szerint hegyvámban bírtak s szabadon adták, vették”, s ezután hatszor annyi szolgálatot kívánt tőlük az uradalom.

A szabályozás előtt akármelyik keszthelyi szőlőbirtokos kiégethette saját gyümölcsét, törkölyét, söprőjét saját rézfazekában. Most az uradalom elszedette főzőedényeiket, és csak az égethette ki sajátját, aki az árendás zsidónak 2 forint kazánpénzt lefizetett.²⁷¹ Pedig az uradalom sohasem gyakorolta még eddig a kazánpénz beszedését, de most erőhatalommal akarta beszédni. Mikor aztán az egész cserszegi közönség nem hagyta magán megvenni a kazánpénzt, az uradalom 2 szekér fegyveres hajdúval és poroszlókkal ütött rajtuk. A keszthelyi szőlőbirtokosok azonban Újvári József hegybíró vezetésével ellenálltak, és nem adták oda a rézfazekakat.

Az 1822. január 22-én tartott úriszéken az uradalom keményen megtorolta a cserszegi hegyen elkövetett ellenállást, „nehogy ezen esettől mások is példát és bátorságot vévén, az nagyobb lázadásokra alkalmatosságot adjon, s az egészre nézve is veszedelmesebb következtetéseket szüljön”.²⁷² Újvári József hegybíró, aki a jobbágyokat a földesúr ellen „bujtogatta”, 24, társait pedig 12—12 pálcaütésre ítélték.²⁷³

Gróf Festetics György nemcsak a hegyvámot emelte fel Cserszegen, ahol a keszthelyiek szőlői voltak, hanem 1818-ban felemelte a mezővárosiak robotváltságdíját is. Ilyen „törvénytelen zsarolással” tiltotta meg az uradalom a keszthelyieknek a pálinka, gyertya, dohány, só és más aprólékos dolog árusítását is.²⁷⁴ Ezenkívül tilos volt „akármiféle boltot nyitni és abban árenda fizetés nélkül akármilyen szabadon árulni”.²⁷⁵ A keszthelyiek egyik kérvényt a másik után intézték az uradalomhoz, hogy elfoglalt területeik haszonélvezeti jogát adják nekik vissza, de az uradalom nem hajlott kérésükre.

Az uradalmi tiszteknek a bíróval és az előjárókkal szemben tanúsított méltatlan bánásmódja is elkeserítette a keszthelyieket. Reicherczer Ferenc „resignans” bíró

²⁷¹ ZmL KVL 1816. júl. 1. Az T. N. Zala Vármegye kegyes színe elejbe nyújtandó alázasos Instanciája, többféle sérelmeik megorvoslása végett Keszthely városi lakosoknak.

²⁷² OL FCsL Zalad. Nr. 3132.

²⁷³ Uo.

²⁷⁴ BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 126.

²⁷⁵ ZmL KVL 1829.

1809. július 20-án gróf Festetics Györgyhöz intézett beadványában panaszt emelt a helybeli uradalmi fiskális ellen, aki magához hívatta, és „minden kitelhető illetményekkel illetve, szobájából a mellén ruháját megragadván kizaszkálta és a porkoláb által aristomba vezettette, még a mellett 30 páltzát ígért neki”.²⁷⁶

A városi tanács most már ráébredt feladatára. A mezőváros megtagadta a fel-emelt adózások teljesítését, és 1816. július 1-én azzal a panasszal fordult a vármegyéhez, hogy gróf Festetics György „által régi ősi szabadságukból kivetkőztetvén, s előljáróik is annak tetszése szerint választatván, a visszaélések mind az urbarialis, mind egyéb a város dolgát érdeklő tárgyakban annyira nevelkedtek, hogy mind a nemes, mindpedig a nemtelen személyek régi jussaik tellyességgel letapodtatnak”.²⁷⁷

A városi tanács beadványában elpanaszolta, hogy a földesúr, „a szegény adózó népet az utolsó inségre szorította”. „Ha a koronás Fejedelemtől donatioja (adománylevele — Sz. I.) van is — panaszkodtak gróf Festetics Györgyre —, de az csak az igazságos birtokokra ad néki just, nem pedig az adózó nép elnyomoréttatására, sem a közönséges város jussainak letapodására”.

A városi tanács főként a bíró és esküdtek választási jogának csonkítását és érdekében, legelőjének csorbítását sérelmezte, de szerepelt a panaszlistán az ősi plébánia-templom, a plébánosi és mesterház, a kórház (ispotály) és az árvák gondnokságának ügye is.

Volt a mezővárosnak az urasági kastély előtt egy több mint 600 esztendővel azelőtt épült (Szent Mártonról elnevezett) plébánia-temploma, amelyet a földesúr exsecráltatott (megfosztotta felszentelt jellegétől) és lebontatott azzal az ígérettel, hogy helyette másikat építtet, „de a templom még eddig csak a papiroson készült meg”. A lakosok nemcsak a régi plébánia-templom visszaállítását, de a pap- és mesterház visszaadását is kérelmezték.

A mezőváros a parochiális telken nagy költséggel felépítette a plébánosi és mesterházat, sőt az iskolákat is, de azokat az uraság erőszakkal elcserélte, s a plébánia-ház helyett oly „alább valót” adott, melyet a városnak újra nagy munkával és költséggel kellett kijavítani. A mesterház helyett is adott az uraság egy hitvány, pusztulásra jutott házat, „amelyben a legnyomorultabb mester sem lakhatik meg”.

A kórházat (ispotályt) Festetics Kristóf 1765. szeptember 20-i végrendeletében alapította, melyre Festetics György gróf 1783-ban kért uralkodói jóváhagyást. De annak tőkéje nagyobbreszt a mezővárosiak hagyatékából, bor és pénz koldulásból, és a szomszédos helységbeliek jótéteményeiből növekedett. A tőkét kamatra helyezték ki, abból tartották fenn a kórházat. Festetics Kristóf végrendeletében úgy rendelkezett, hogy a keszthelyi javakat bíró örökös „gondoskodjék az ispitálról. Vegye fel az igyefogyott személyeket, elsősorban a született keszthelyi fiakat, vagy keszthelyi tartományban levő jobbágyi fiakat és régi szolgákat”.²⁷⁸ A panaszos keszthelyiek azonban úgy találták, hogy „ebben is az uraság privatisal”; többnyire olyanokat szokott a kórházba felvenni, akinek holta után valamije marad.

Az árvák gyámságát az uraság tisztjei gyakorolják, de úgy, hogy a szegény árva tőkéje után csak 5 százalékos kamatot kap, a 6 százalékos kamatot pedig az uraság húzza.

A keszthelyi városi tanács beadványát azzal fejezi be, hogy a vármegye próbáljon számukra az uraságnál olyan örökös kontraktust (szerződést) kieszközölni, „hogy

²⁷⁶ OL FCsL Zalad. Nr. 2879. Reicherczer Ferenc resignáns városbíró gróf Festetics György höz. Keszthely, 1809. júl. 20.

²⁷⁷ ZmL KVL 1816. júl. 1.

²⁷⁸ KBM Keszthely—Hévíz adattári anyag kijegyzése. IV. sz. leltárkönyv. F. 59. 326. Festetics Kristóf és Pál alapítványa a keszthelyi kórház javára. 1768.; KOMÁROMY ANDRÁS: i. m. TT 1906. 565.; KÁLLAY ISTVÁN: i. m. 1980. 215.

a fent kitett sebeinket megorvosolván, mint eő Fölségének, mint az T. Ns. Vármegyének szolgálattára ezen nagy adót és a publicumnak nagy szolgálatját viselő köztársaság fent maradhasson, s végső romlásra ne juttasson”.²⁷⁹

Gróf Festetics György a mezőváros ellen „regulativus pert” indított, Zala megye 1818. február 20-án tartott gyűlésében elrendelte az ügy megvizsgálását. A kiküldött főbíró a keszthelyi úriszéken a panaszokat fölvetette, s a vádpontokra felhozott mentségeket, a keresetre vonatkozó iratokkal együtt a megyei törvényszékhez beküldte.²⁸⁰

Ebben az úrbéri perben, melyben Cserszeg, Tomaj és Gyenes-Diás — akkor még a mezővároshoz tartozó hegyközségek — is résztvettek, Keszthely mindent elkövetett annak érdekében, hogy helyzetén javítson. A város Vlasics Józsefet, Pais Mihályt és Zezelich Györgyöt elküldte Zágrábba, hogy ott Orsich gróf levéltárában a mezővárosra vonatkozó kiváltságlevelek (privilegiumok) után kutassanak, de igyekezetük nem vezetett eredményre. Így Keszthely — a Festeticsek királyi adománylevelével szemben — a per folyamán nem tudta álláspontját igazolni.²⁸¹

A per folyamán az uradalom a földesúr ellen felhozott vádakát természetesen alaptalanoknak minősítette. Azok a földek, rétek és szőlők, melyeket egyesek birtak, az uradalom szerint nem tulajdon birtokok voltak, hanem részben régi irtásföldek, részben a régi birtokos urak által bizonyos szolgálatok vagy adózások (cenzus) fejében átadott ingatlanok, amelyeket a földbirtokos bármikor visszaválthatott, sőt — mint láttuk — vissza is váltott.²⁸²

Az úrbéri szolgálatok váltságdíjának felemelésével kapcsolatban az volt az uradalom álláspontja, hogy annak megállapítása a földesúr kegyétől függ, s ha a keszthelyiek sérelmesnek találják az úrbéri szolgálatuk megváltása fejében kért összeget, szabadságukban áll azt bármikor természetben megadni.

Az uradalom véleménye szerint a városnak az úrbériség behozatala után faizási joga nem volt, hanem mind a tűzifát, mind pedig az épületfát pénzért vagy más szolgálatokért kapták.

Az árvékat az uradalom nem károsította meg; a kifogás a pénz devalvációja következtében merülhetett fel.

A plébánia-épületeket és a mesterházat nem önkényesen helyezték át, hanem az érdekelt felek között létrejött, s a legfelsőbb helyen is jóváhagyott szerződés alapján.²⁸³

Az a hosszadalmas per, amelyet Keszthely mezőváros a Festeticsek ellen folytatott, évtizedekig döntés nélkül húzódott. A felemelt úrbéri terhek, a vásárjog és az önkormányzat megszűnése folytán „a Méltóságos Uraság s tisztsége szabad tettségétől s kényétől s kedvétől” függő mezőváros visszafejlődésének lehetünk tanúi.²⁸⁴

Ugyanakkor a mezőváros lélekszáma örömdetesen gyarapodott. A lakosság nagyobbarányú növekedése a XVIII. század utolsó évtizedétől indult meg.²⁸⁵ Fényes Elek szerint az 1830-as évek végén Keszthelynek 6740 lakosa volt; ebből 6258 katoli-

²⁷⁹ ZmL KVL 1816. júl. 1.; KBM Keszthely—Hévíz adattári anyag kijegyzése. VI. sz. leltár-könyv. K. 62.254. Felsőfolyamodvány a Festetics család ellen. 1817.

²⁸⁰ ZmL Közgy. jkv. 1818. febr. 20.; BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 126—127.

²⁸¹ BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 127.

²⁸² Uo.

²⁸³ Uo.

²⁸⁴ OL FCsL Zalad. Nr. 2890.

²⁸⁵ KORABINSZKY, JOHANN MATHIAS: Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg 1786. 300—301.; VÁLYI ANDRÁS: i. m. II. Buda 1799. 356—357.

²⁸⁶ FÉNYES ELEK: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I. Pest 1841. 470.

kus, 18 evangélikus, 4 református és 460 zsidó.²⁸⁶ Ez a szám a XIX. század derekára 7024-re növekedett; ebből 6500 katolikus, 24 evangélikus és 500 zsidó.²⁸⁷

Zala megye nagyobb helységeinek népszámlálási eredményei az 1784—87. évi II. József-féle népszámlálás idején és a XIX. század derekán:²⁸⁸

Helység	1784—187	1851
Nagykanizsa	3857	9836
Keszthely	3590	7024
Zalaegerszeg	2881	4000
Sümeg	2263	3268
Tapolca	2387	2970

A XIX. század derekán Nagykanizsa Zala megye legnépesebb és legélénkebb városa, utána közvetlenül Keszthely következett. Keszthelyen a lakosok — Fényes Elek szerint — „szőlőművelésből, kézművességből és iparból, valamint kereskedelemről élnek”.²⁸⁹ A szőlőművelés visszaesése (1770-ben 2608, 1828-ban pedig 2260 kapás szőlőt írtak össze) a Festetics György által 1815-ben végrehajtott hegyvámfel-emeléssel függött össze.²⁹⁰ Az iparosok száma 1770—1828 között ugyan kisebb mértékben csökkent, 106 főről 92 főre, de mindkét összeírásban az iparosok közé számították a halászsokat is (1770-ben 10-et, 1828-ban 25-öt). Az 1828-as összeírás szerint mindössze 5 iparosnak volt összesen 6 legénye, a többi egyedül dolgozott, és mindössze 15 úzte egész éven át a mesteriségét, a legtöbb csak két hónapig vagy negyedévig. Az iparosok nagyrésze az iparüzés mellett mezőgazdasági munkával (elsősorban szőlőműveléssel) igyekezett jobb megélhetést biztosítani magának.²⁹¹

A vármegyei törvényszéken 1818-ban felvett perben a keszthelyiek számára „némely részben” kedvező ítélet született, amely éppúgy, mint a Helytartótanács útján érkezett királyi parancsolat is arra utasította a peres feleket — az uraságot és a mezővárost —, hogy a vármegye közbenjárása mellett „különös alkudozással” lépjenek szerződésre egymással.²⁹²

A XIX. század első felének egyik legjelentősebb eseménye volt Keszthely számára az örökös úrbéri szerződés megkötése.²⁹³ De a hozzá vezető út még sok nehézséggel volt kikövezve. Laskay Márton városbíró 1837-ben a tanácssal együtt úgy határozott, hogy Kehidán felkeresik Deák Ferenc táblabíró, aki „Keszthely Városát bizonytalan, sorvadó állapotjában hathatós pártolás alá vette”.²⁹⁴ A városi tisztség-

²⁸⁷ FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára. I. Pest 1851. 215.

²⁸⁸ FÉNYES ELEK: i. m. Pest 1851. II. 172., 215., 2198., IV. 47., 175.

²⁸⁹ FÉNYES ELEK: i. m. I. Pest 1851. 215.

²⁹⁰ DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 266.

²⁹¹ LENDVAI ANNA: i. m. 1979. 92—93., 132—135.; MAGDA PÁL: Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest 1819. 302. „Keszthelynek lakosai mintegy 5000, ezek közt sok posztócsináló”.

²⁹² ZmL KVL 1816. júl. 1.; OL FCsL P. 275. IV. 2/g. Községi iratok, 1353. csomószám. Keszthely város úrbéri perei. XIX. sz. 1822. dec. 16.; ZmL KVL 1829.

²⁹³ KBM Keszthely—Hévíz adattári anyag kijegyzése. I. sz. leltárkönyve. F. 57.1250. Festetics László és a keszthelyi Communitással közötti egyezség, 1825.; Uo. F. 57. 1394. Festetics uradalom szerződése, 1834.; Uo. IX. sz. leltárkönyv, U. 69. 221. Uradalom és közbirtokosság közt 1838-ban kötött örökös úrbéri szerződés.

²⁹⁴ ZmL V. 1734. Keszthely városi lt. 1201. Keszthely mezőváros tanácskozási köz Jegyzőkönyve 1835. XI. 1—1843. VIII. 5. p. 64.

viselők — „tekintvén ezen szerencsétlen Városnak igen is szomorú állapotját” — minden igyekezetükkel azon voltak, hogy a „ház-ülésekhez” az uraság legalább is 2 hold szántóföldet adjon.²⁹⁵

A megyei választmány az egyezkedés ügyében többször kiszállt Keszthelyre. A „buzgó hálával tisztelt” Deák Ferenc mindent megtett, hogy a mezővárosiak ügyét sikerre vigye. A vármegye és az uradalom azonban minduntalan akadályokat gördített az úrbéri egyezkedés elé; nem sietett „a szerződési projectumot” (tervezetet) minél előbb elkészíteni.²⁹⁶

A mezőváros vezetősége — Laskay Márton bíró, N. Pados Antal, a nemesek főhadnagya és Talabér István főjegyző — közakaratból felajánlotta Pfahler Károly hites ügyvédnek, keszthelyi lakosnak a tiszteletbeli tanácsnoki hivatalt. Pfahler, a kor legismertebb úrbéri jogásza²⁹⁷ — betegeskedésre hivatkozva — a tanácsnoki hivatalt ugyan nem vállalta, de kijelentette, „hogy ő is, már most mint városi birtokos és lakos a városi köz jónak kivívását nem csak tanácsával elő segíteni kész, a városi közjó elő mozdíttatására még pénzbeli segedelemmel is fog járulni.”²⁹⁸

Az a hosszadalmas per, amelyet Keszthely mezőváros a Festeticsek ellen folytattott, gróf Festetics László földesurasága idején, 1838. november 4-én örökös úrbéri szerződéssel nyert bizonyos időre megnyugvást.²⁹⁹

Keszthelyen — nem számítva ide Polgárvárost — 508 zsellér háztelek és 14 zsellér pusztatelek volt. Az összesen 522 zsellértelek — ha 8 zsellérteleket veszünk egy egész teleknek —, 65 2/8 egész telket tett ki. Ehhez járult a mestert és a városi jegyzőt megillető fél jobbágytelek, és a két „normális” professzornak a földesúr kegyéből külön engedett 1/8 jobbágytelek. Így a földesúr összesen 66 4/8 egész teleknek megfelelő 864 4/8 magyar hold legelőjárandóságot hasított ki. Ebből az uradalom 130 holdat a Zámorban, a Barát-réten felül 725 160/1200 holdat a Várvölgy nyugati részén a cserszegi szőlőhegyek fölött, 9 440/1200 holdat csapás címén adott.

Fajárandóságként pedig az uradalom ugyancsak a legelőnek juttatott várvölgyi erdőt adta. Az erdőből — a szerződésben meghatározott faizási terv szerint — évenként 735 öl tűzifát számítottak. Így 522 faizási joggal bíró belső telek után egy-egy zsellérnek évenként egy egész és egy negyed öl fa jutott.³⁰⁰

A plébánost és a kántort illető erdőt nem különítették el. Ezeknek, valamint a „normális” professzoroknak, továbbá a városbírónak, a kisbírónak, a városi jegyzőnek, a város hajdújának, az éjjeli őrnek, a városi csordásnak és a kanásznak a járandóságot a szokott mód szerint az uradalom továbbra is a saját erdejéből adta.

Az erdő területén levő kőfejtőket az uradalom magának tartotta fenn azzal a kötelezettséggel, hogy a kőfejtés által esetlegesen felhasznált erdő- és legelőterületekért a tulajdonosokat kártalanítja.

A legelő- és erdőjárandóságon kívül a földesúr minden zsellérházhöz egy-egy hold, tehát összesen 522 hold (1200 □-öles) szántóföldet méretett ki, a város mint testület részére pedig 15 hold földet adott.³⁰¹

A földesúr az örökös úrbéri szerződésben az alsófokú bíraskodást átruházta a mezővárosra, ahonnan az úriszékre lehetett fellebezni. A személy- és vagyonbiztonságra, továbbá a közrend fenntartására vonatkozó intézkedések az uradalom jog-

²⁹⁵ Uo. p. 79—80., 222. sz.

²⁹⁶ Uo. p. 98., 243. sz., p. 115—116., 280. sz.

²⁹⁷ PFAHLER, CAROLUS: Jus Georgicum regni Hungariae. Keszthely 1820.

²⁹⁸ ZmL V. 1734. KVL 1201. Keszthely mezőváros tanácskozási köz Jegyzőkönyve 1835. XI. 1—1843. VIII. 5. p. 128., 295. sz.; Uo. p. 132., 300. sz.

²⁹⁹ Uo. p. 151., 323/838. sz.

³⁰⁰ BONTZ. JÓZSEF: i. m. 1896. 129.

³⁰¹ Uo. 131.

körében maradtak. A városi árvák és azok vagyonának kezelését az uradalom felügyelete mellett a városi tanácsra és az általa megbízott gyámtyára ruházták át.

Az örökös úrbéri szerződés megengedte a városiaknak a keszthelyi határban a sásszedést, továbbá, hogy a Hévízben és a Balatonban az uradalom által kijelölt helyeken ruhákat moshassanak. Kenderáztató helyekül a városi zámori rétét jelölte ki a lakosoknak. Téglához szükséges földet, homokot, murvát a városiak saját szükségleteikre az uradalom által kijelölt helyekről ingyen hordhattak.

A város Szent Mihály naptól Szent György napig 10 korcsmát nyithatott. Ezek közül hetet a régi helyen, hármat bármely helyen felállíthatott, de szállodákat, kávéházakat, billiárdszobát felállítani tilos volt. Ezek felállítása, valamint a sör- és pálinkamérés, játékszín felállítása — az urbanizálódás, a városias életmód megannyi jegyei — továbbra is az uradalom kizárólagos jogköréhez tartoztak.

A lakosok házaikat és az azokhoz adott földeket a városi tanács előtt ezentúl szabadon adhatták, vehették és zálogosíthatták. Az ezekre vonatkozó jogügyleteket azonban tartoztak bejelenteni a földesúrnak. A tisztviselők választására és a községi számadások felülvizsgálatára vonatkozó úrbéri szabályokat érintetlenül hagyta az örökös úrbéri egyezség.

Az országos és hetivásárok bérbeadásánál az elsőség a város részére maradt, és a város lakosai az országos vásárokon tulajdon terményeik és árucikkeik után a helypénzfizetés alól felmentést nyertek. A kereskedők és mesteremberek saját iparcikkeik eladására minden bér nélkül boltot nyithattak.

A pálinkafőzést a törvényben kijelölt feltételek mellett a városiaknak megengedte az uradalom, de a pálinkának kicsiben való kimérését megtiltotta. A vadászati jogot a földesúr a zselléreknek átengedett ingatlanokon is fenntartotta.³⁰²

Az átengedett jogok és haszonvételek fejében az 522 legelő- és erdőjoggal rendelkező háztulajdonos a földesuraságnak a zselléri háztelek után 2 forint 12 krajcárt, a háztelekhez adott egy hold föld után pedig évenként 2 forintot ezüst pénzben tartozott fizetni. A tartozást az előljáróság szedte be, és azt félévenként fizette be az uradalmi pénztárba. A házatlan zsellérek évenként 30 ezüst krajcárt fizettek, amelyet az uradalom szedett be. A városi háztulajdonosoknak megengedték zsellérek befogadását, de ezt az uradalomnak be kellett jelenteni.³⁰³

Az 1838. évi úrbéri egyezség azonban a város igényeit csak részben elégítette ki. Csak Keszthely mezőváros úrbéri viszonyait szabályozta, Polgárváros és a hegylakók úrbéri viszonyait érintetlenül hagyta. „...ezen szőlő hegyi lakosokat, kik jöllehet eddig a polgári igazgatásilag Keszthely városával egybekötve valának, de a várossal kötött örökös szerződéssel arról egészen külön választatnak, azon kedvezésekből, melyekben a városiak részesülnek, teljesen kirekesztetnek”.³⁰⁴

A földesúr a várossal egy polgári igazgatás alatt állott Czerszeg, Tomaj, Gyenes, Diás, Vashegy és Vonyarc hegybeli lakosokra nézve az összes földesúri jogokat továbbra is maradéktalanul fenntartotta. A czerszegi szőlőhegyi lakosok 1839-ben a királyi trón elé nyújtották be sérelmeiket. Ők is szerettek volna az uradalommal „a máj felvilágosodott század szellemével egyezőleg” egyességet kötni. Az uradalmi főügyvéd azonban a czerszegi szőlőhegyi lakosoknak és birtokosoknak legfelsőbb helyre benyújtott panaszaira 1840-ben azt válaszolta, „hogy a czerszegi szőlőhegyi

³⁰² Uo. 133.

³⁰³ Uo. 132.

³⁰⁴ OL FCsL P. 275. IV. 2/g. Községi iratok, 1353. csomószám. Keszthely város úrbéri perei. 1838. nov. 4.; ZmL V. 1734. KVL 1202. Keszthely m. város köz jegyzőkönyve 1843. XI. 1—1849 VIII. 20. p. 93—94., 20. sz.

lakókkal az Uradalom egyik panaszos tárgyuk iránt sem kíván egyességre lépni”,³⁰⁵

Az uradalom által kimért „sömögyei és faludi síki földek” olyan hasznavehetetlenek voltak, hogy a városiak azokat nem akarták elfogadni.³⁰⁶ A város nem kapta meg a vásárjogot, csak elsőbbséget a vásár bérletére. Itélkezési jogot kapott, de az úriszékhez való fellebbezés lehetőségének fenntartásával, és a bűnügyek, valamint a földesúr érdekeit érintő perek tárgyalása az úriszék kezében maradt.³⁰⁷

Az új szerződés végrehajtása is sokáig elhúzódott. A mezőváros 1839. augusztus 12-én a Helytartótanácshoz nyújtotta be észrevételeit „a szerződés sérelmes kitételei ellen”. Egyben ügyeik állandó intézésére Oláh László személyében „alkalmatos” ágenst fogadott.³⁰⁸ Miután Oláh 1841-ben meghalt anélkül, hogy eredménnyel járt volna működése, Vajda Antal tanácsos, később Keszthely kiváló városbírója, 1841. február 10-én Vlasits János tanácsossal együtt Budára utazott, ahol Rózsa Lajos új ágens kíséretében felkeresték a Helytartótanács alelnökét, báró Eötvös Ignác tárnokmestert, aki megígérte a vitás kérdések mielőbbi tárgyalását.³⁰⁹

Végre 1844-ben megérkezett Budáról a végzés, de „a városi közönségnek az érendemben bé adott kérelmei mellőzésével” az uradalom részére döntött kedvezően. Erre Vajda Antal Szűcs Gergely városi jegyzővel és Szabó Imre tanácsossal Bécsbe vette útját, egyenesen a császárhoz, hogy a szerződés sérelmes pontjait — a városi földek tagosítása, a közösség korcsmáltatási jövedelmének biztosítása, a polgári pörökben az első bíraskodás joga, a haszonvételi tárgyak kijelölése — előterjesszék. A bécsi út azonban nem járt eredménnyel.³¹⁰

A szerződési sérelmek orvoslását „számos költség és fáradozások áldozata mellett” sem sikerült „a megkezdett törvényes úton” eszközölni.³¹¹ Ezért a mezőváros 1846. július 20-án újól a vármegyéhez fordult, hogy az örökös úrbéri szerződés foganatosítására határidőt jelöljön ki. Közben azonban az akkori földesúrhoz, Festetics I. Taszilóhoz kérvényt nyújtottak be, hogy az sérelmeiket orvosolja. Festetics Tasziló azzal utasította el a mezővárost, hogy a szerződés pontjaitól annak foganatosítása előtt nem térhet el, de azután szívesen mérlegeli a város kéréseit. Kerkápoly István első alispán azonban minduntalan húzta-halasztotta az örökös úrbéri szerződés életbe léptetésének időpontját. A mezőváros újból Deák Ferenchez fordult, aki elvállalta a végrehajtó bizottság elnökségét. Így aztán sok évi huzakodás után 1846-ban megtörtént a szerződés életbe léptetése.³¹²

Az 1838-ban megkötött úrbéri egyességben lerögzített viszonyok 1848-ig tartottak, de a mezőváros az úrbéri köteleességek fejében járó tartozások fizetését a forradalom tavaszán megtagadta. A keszthelyiek lelkesedéssel csatlakoztak a szabadságharchoz.

³⁰⁵ OL FCsL DrL 1840. A T. megyei küldöttséghez nyújtandó aláíratos viszont nyilatkozata a cserszegi szőlőhegyi lakosoknak és birtokosoknak közönségesen,; BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 132—133., 142.

³⁰⁶ ZmL 1734. KVL 1201. Keszthely mezőváros tanácskozási köz Jegyzőkönyve 1835. XI. VIII. 5. p. 173. 352. sz.; Uo. p. 174., 353. sz.

³⁰⁷ BONTZ JÓZSEF: i. m. 1896. 128—130.; DEGRÉ ALAJOS: i. m. 1964. 266.

³⁰⁸ ZmL 1734. KVL 1202. Keszthely mezőváros tanácskozási köz Jegyzőkönyve 1835. XI. 1—1843. VIII. 5. p. 176., 354. sz. p. 177. 355. sz.

³⁰⁹ Uo. p. 246—247., 415. sz., p. 285., 441. sz.; KOPPÁNY—PÉCZELY—SÁGI: i. m. 1962. 62—63.

³¹⁰ ZmL V. 1744. KVL 1202. Keszthely város régi köz jegyzőkönyve 1843. XI. 1—1849. VIII. 20. p. 28—29., 4. sz.

³¹¹ Uo. p. 9—11., 7. sz.

³¹² KOPPÁNY—PÉCZELY—SÁGI: i. m. 1962. 62—63.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

DrL	= Directoralis levéltár, Festetics család lt.
FCsL	= Festetics család levéltára (Magyar Országos Levéltár, Budapest)
KBM	= Keszthelyi Balatoni Múzeum
KVL	= Keszthely város régi levéltára (Zala megyei Levéltár)
Közgy. ir.	= Közgyűlési iratok
Közgy. jkv.	= Közgyűlési jegyzőkönyv
MGtSz	= Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle
Major.	= Majoratus, Festetics család lt.
Memor.	= Memorabilia, Festetics család lt.
OL	= Magyar Országos Levéltár (Budapest)
Prot.	= Protocollum, Directoralis levéltár
Simig.	= Simigiensia, Festetics család lt.
Sz	= Századok
TSz	= Történelmi Szemle
TT	= Történelmi Tár
U et C	= Urbaria et Conscriptiones
Zalad.	= Zaladiensia, Festetics család lt.
ZmL	= Zala megyei Levéltár (Zalaegerszeg)

DIE URBARIALEN VERHÄLTNISSE IN KESZTHELY
ZUR ZEIT DER GUTSHERRSCHAFT DER FESTETICS FAMILIE

1739—1848

Keszthely, eine der sich am schwungvollsten entwickelnden Städte heutzutage in Komitat Zala, die im Schosse auch eine Universität aufbehält, könnte die monographische Bearbeitung ihrer Geschichte mit Recht beanspruchen. Dieser Aufsatz versucht aus dieser Schuld ein wenig abzutragen, als er die urbarialen Verhältnisse des Marktfleckens Keszthely zur Zeit der Gutsherrschaft der Festetics Familie bis zur Revolution und zum Freiheitskrieg von 1848—49 bearbeitet.

Das Schicksal, die wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung von Keszthely in dem letzten anderthalb Jahrhundert des Feudalismus und noch weiter, ganz bis 1945 lässt sich nicht von der Macht ihrer Gutsherren, der Festetics abtrennen. Das weltliche gutsherrliche Marktflecken als Sitz des von Kristóf Festetics in 1765 gegründeten Fideikommisses (caput bonorum) ist ein typisches Beispiel für die sich aus dem herrschaftlichen Zentrum herausgebildeten Städte. Das zu ihr gehörende Herrschaftsgut war ein richtiger Staat im Staat, wo der Gutsherr über eine unbeschränkte Macht verfügte.

Keszthely war die bevölkerteste Ortschaft mit den besten wirtschaftlichen Gegebenheiten in Komitat Zala am Anfang des XVIII. Jahrhunderts, ihre Entwicklung wurde aber eben durch die Strenge ihrer Gutsherren gehemmt und sie ist wegen der spezifischen Linienführung des Eisenbahnverkehrs am Plattensee in der kapitalistischen Entwicklung zurückgeblieben.

Im Aufsatz wird die Gestaltung, die Entwicklung und die Hindernisse der urbarialen Verhältnisse in Keszthely von der Zeit, als die Festetics Familie ihre Güter in Keszthely und in der Umgebung erworben hat, bis zur Auflösung des Feudalsystems erörtert. Es wird aber auch die wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung des Marktfleckens nicht ausser Acht gelassen, welche Entfaltung von der unterdrückenden und ausbäutenden Bestrebungen der Festetics Familie schwer gehemmt wurde.

Die Bevölkerung der ehemaligen Soldatenstadt (praesidium) Keszthely, die sich teils aus den Adeln, teils aus den Heiducken zusammenstellte, hat ihre Stelle neben dem Pflugsterz nach dem Frieden zu Szatmár schwierig gefunden. Die Nachfolger „des militärischen Ordens“ zu Keszthely haben die Erinnerung der alten militärischen Freiheit ihrer Vorfahrer noch lange aufbewahrt. Kristóf Festetics versuchte das Marktflecken aus ihrer früheren Vorzugsstellung auf das urbariale Niveau versenken. Am Ende der wirtschaftlichen und juristischen Unterdrückung der Bevölkerung zu Keszthely hat das Urbarium von Maria Theresia einen Punkt gemacht, das ausser des Gutsherres und des Bauers keine andere Gesellschaftskategorie anerkennt hat. Alle Lasten der Leibeigenenverpflichtungen wurden in 1768 dem Marktflecken auferlegt, das früher keine Leibeigenendienstleistungen gekannt hatte.

Diese Periode des Marktfleckens wurde von dem hartnäckigen und verbissenen Widerstand der Bevölkerung gegen die gutsherrliche Macht gekennzeichnet. Der weitläufige Prozess, den das Marktflecken Keszthely gegen die Festetics Familie geführt hatte, verzögerte sich ohne Entscheidung Jahrzehnte lang. Infolge der gehobenen urbarialen Lasten, der Schmälerung der Autonomie hat sich das Marktflecken in der ersten Hälfte des XIX-en Jahrhunderts zurückgegangen. Der urbariale Prozess endete sich am 4-en November 1838 mit einem ewigen Urbarialvertrag. Der Vertrag wurde nach langjährigen Zögerung in 1846 erfüllt. In der urbarialen Vereinbarung bestimmte Verhältnisse bestanden bis zum 1848, als das Marktflecken die Bezahlung der urbarialen Schulden dem Gutsherren verweigerte, und sich begeistert dem Freiheitskampf anschloss.

TARTALOM

Előszó	3
A táj arculata	5
A lakosság száma és megoszlása	8
Földművelés	11
Ipar	14
Vásárok	17
A családi vagyon nagyságának megalapítója Festetics Kristóf (1696—1768)	19
Keszthely mezőváros török korban kiharcolt politikai jogainak felszámolása	22
A keszthelyiek 1766. évi mozgalma és az úrbérrendezés	27
A földvagyon további összpontosulása a gróf Festeticsek kezén	35
A pénzvagyon felhalmozásának viszonylagos meggyorsulása gróf Festetics György kezén	38
A Festeticsek eladósodása	44
Az 1838. évi örökös úrbéri szerződés	48
Rövidítések Jegyzéke	55
Zusammenfassung	56

Felelős kiadó DR. SERFŐZŐ LAJOS
83-4958 — Szegedi Nyomda. Felelős vezető DOBÓ JÓZSEF igazgató
A kézirat nyomdába érkezett 1983-ban, megjelent 1984-ben
425 példányban, 5 A/5 ív terjedelemben
Készült monószedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601—59
és az MSZ 5603—55 szabványok szerint